

Introducció a la Història del País Valencià. Curs 2018-2019

Guillem Chismol

Universitat de València

guillermo.chismol@uv.es

Introducció

Quina és la funció de la història? Quin és el sentit del coneixement històric? Per a què serveix? Naturalment, l'interès pel passat, per la història humana, va més enllà dels mateixos historiadors, i molta gent mira cap als segles passats per moltes i diverses raons, des de la pura curiositat fins al desig d'evadir-se del present, passant per l'enyor —la idea que qualsevol temps passat va ser millor— i l'entreteniment. El coneixement històric, però, és una altra cosa. No el mou la simple curiositat retrospectiva ni la pura erudició, l'afany per saber més coses, ni menys encara la fugida del present, sinó tot el contrari. El que pretén és entendre: conèixer per a entendre, com és, d'altra banda, l'objectiu de la ciència, de tota disciplina científica. Comprendre el món. Conèixer el passat per a entendre el present. Aquesta és la funció social de la història. No pensen històricament els que veuen les coses com si foren iguals des dels temps més remots, i utilitzen expressions com ara: Espanya és tal cosa, França tal altra... Com si Espanya i França foren entitats eternes, atemporals, ahistòriques, és a dir, fora del temps, fora de la història, i formaren part de l'ordre natural, com els rius i les muntanyes, o com si es remuntaren al tercer dia de la Creació, quan se separaren les aigües de la terra i emergiren els continents, i Espanya i França estaven ja allí. En canvi, Espanya i França, com tots els altres països, estats i nacions, són productes històrics, amb una data de naixement i, també una data de caducitat o defunció, com va ser el cas de l'Imperi persa, l'Imperi romà o l'Imperi austrohongarès. De la mateixa manera, el País Valencià és un constructe cultural que va nàixer en un moment determinat com a fruit de tot un procés històric i que un dia deixarà d'existir.

Tanmateix, aquesta manera d'agrupar les societats humanes —estats, nacions, civilitzacions, ciutats...— ens ajuda a fer més intel·ligible la història humana i és per això que des de ben antic s'han estudiat les històries nacionals francesa o anglesa; sense obviar en cap moment

com aquestes eleccions confeccionen tot un marc cognitiu de referència bàsic per a les persones que les estudien, el qual ha estat prèviament dissenyat pels estats amb unes finalitats polítiques concretes. Hem de ser conscients que no podem associar amb allò valencià qualsevol cosa que siga anterior a la conquesta i fundació del regne de València per part de Jaume I. La singladura del que anirà constituint-se amb el temps com a poble valencià no es pot encetar fins a aquest fet fundacional: la creació *ex novo* del regne de València. Ara i ací, toca començar a treballar per tal d'indagar en el passat del poble valencià, com es va formar aquest i quines són les línies principals que podem aprendre del seu passat per tal de poder entendre, de poder comprendre, el present del nostre País Valencià.

3.1. De l'Imperi romà al Sharq al-Andalus

A continuació veurem de forma esquemàtica la deriva política, social i econòmica que es va donar al futur regne de València des de la desfeta de l'Imperi romà fins al final de la societat islàmica:

Evolució política fins al 711:

Invasió de sueus, vàndals i alans (409) i “repartiment” d'Hispania (411): la província Cartaginense va quedar sota la influència alana, la Tarraconense va romandre sota l'administració imperial.

Intervenció visigoda (416): garants de l'ordre polític i social romà: “protectorat” sobre Hispania (regne de Tolosa) i des de 507 (derrota de Vouillé) desplaçament cap a la península Ibèrica (regne de Toledo).

Entre c. 418 (expulsió dels alans) i c. 474: una certa autonomia de la zona valenciana, dependent encara de l'administració imperial.

Des de c. 474: control polític visigot, purament nominal, sobre la zona valenciana, que va tendir a accentuar-se després de 507.

Entre c. 474 i c. 560: pràctica independència politicoadministrativa de la zona valenciana, regida per les elits locals, civils i eclesiàstiques, hispanoromanes: p. ex., Justinià, bisbe de València (c. 527-c. 548): creació del complex episcopal de la ciutat.

Ocupació bizantina, aprofitant lluites internes pel tron visigot, del sud-est peninsular (554), que va arribar al Xúquer: divisió del territori “valencià”: el sud del Xúquer inclòs en la

província bizantina de Spania i el nord del Xúquer en la província visigoda de la Cartaginense.

Es va reforçar la presència militar visigoda a València (554-625): “frontera” amb els bizantins: acantonaments de tropes i fortificacions.

Leovigild (569-586) va consolidar el control polític efectiu visigot sobre la zona valenciana al nord del Xúquer.

Leovigild: consolidació de la monarquia, centralització administrativa, creació d’una dinastia, unificació territorial.

Política religiosa: fórmules transaccionals que permeteren superar les diferències entre visigots (arrians) i hispanoromans (catòlics).

Recared (586-601): èxit aparent del sistema hereditari i de la política d’enfortiment del poder regi. Conciliació politicoreligiosa.

Conquesta de Cartagena (c. 625): fi del domini bizantí.

Feblesa de la monarquia i conflictes entre faccions nobiliàries (601-711): la zona valenciana integrada plenament en el regne hispanogot.

Independència creixent dels poders regionals i guerra civil entre Roderic i els hereus de Vítiza (710-711): intervenció musulmana.

L’evolució política des del 711:

Incursions militars en la península Ibèrica impulsades des de Tunísia (Ifriqiya) pel governador (valí) Mussa ibn Nussayr: desordre polític hispanogot.

Escassos enfrontaments militars entre musulmans i hispanogots: acords i capitulacions amb les aristocràcies regionals i els bisbes, com a representants dels districtes territorials i de les ciutats: llibertat religiosa i autogovern a canvi de submissió política i tributària: “Pacte de Tudmir”.

Organització administrativa del futur territori valencià:

Dividida normalment en tres províncies, o cores (*kura*, pl. *kumar*) → València (Balansiya), Xàtiva i Tudmir.

A vegades les cores podien agrupar-se en unitats provincials més extenses (València i Tudmir a la fi del segle X).

Des del punt de vista judicial i militar les cores valencianes estaven vinculades a la cora de Tortosa → escassa rellevància de la regió.

Les cores tenien la capital en una ciutat important (*madina*, pl. *mudun*) de la regió, eren dirigides per un governador (valí, amil) que tenia com a funció principal la recaptació d'impostos i s'organitzaven internament en districtes (*iqlim*, pl. *aqalim*), dividits al seu torn en altres demarcacions més xicotetes el centre de les quals solia ser una fortalesa (*hisn*, pl. *busun*) o una petita ciutat.

Tornant al desenvolupament polític general:

Emirat dependent de Damasc (711-756): al-Andalus és una província més del califat omeia.

Emirat independent (756-929): fundat per l'omeia Abd al-Rahman I.

Califat de Còrdova (929-1031): fundat per Abd al-Rahman III.

Poder polític centralitzat: “sistema estatal tributari” → redistribució de l'impost públic (suport de l'aparell administratiu i militar) per part de l'estat cap a les classes dirigents.

El Sharq al-Andalus: zona “berberitzada” i “autònoma”; focus de rebel·lions fins al s. X i marginal als principals esdeveniments políticsocials.

Des de 1009 es va produir la desintegració política del califat (que desapareix finalment el 1031): regnes de taifes (c. 1009-c. 1086).

Les taifes valencianes van ser controlades en un primer moment per “eslaus”, alts funcionaris de l'antiga administració califal: Mubarak i Muzaffar a València (fins a 1017-1018), Mujahid a Dénia.

Inestabilitat del mapa polític de les taifes al llarg del segle XI: Dénia (conquesta de les Balears; annexió posterior a Saragossa el 1076), València (Abd al-Aziz, un net del Mansur, es proclama emir de la taifa entre 1021 i 1061), Xàtiva (segregada temporalment de la taifa de València), Alpont, els territoris del sud inclosos en la taifa de Múrcia...

Pagament de tributs (pàries) als regnes cristians a canvi d'assegurar la pau i d'obtenir protecció contra altres regnes cristians o contra altres taifes.

Intervenció d'“el Cid” en la taifa de València (1088-1102).

Els almoràvits (procedents del Magrib) conquistaren i reunificaren al-Andalus (1086-c. 1144). València va ser presa el 1102.

Després de la dissolució de l'imperi almoràvit a partir de 1144 es van formar les “segones taifes” o “taifes almoràvits”: el territori valencià va quedar incorporat al regne taifa de Múrcia d'ibn Mardanis (1147-1172).

El 1172 el regne d'ibn Mardanis (inclosa la zona valenciana) va ser conquistat pels almohades (també procedents del Magrib) i es va integrar en l'imperi almohade.

Des de c. 1220 (Las Navas de Tolosa, 1212) la unitat almohade va començar a desintegrar-se: “terceres taifes” o “taifes almohades”.

Al País Valencià, a partir de 1225, els antics governadors almohades actuaven ja amb absoluta independència i van entrar en pugna amb les classes dirigents andalusines: conflictes interns (Abu Zayd, Zayyan ibn Mardanis) que van propiciar la conquesta cristiana.

3.2. De la societat islàmica a la societat feudal

La conquesta cristiana es va realitzar durant el segon terç del segle XIII i la podem explicar, d'una banda, per la descomposició en què es va veure immers al-Andalus sota la dominació almohade (el conegut com imperi almohade), i d'altra, en la capacitat militar creixent dels regnes cristians. La conquesta era, bàsicament, una empresa feudal, una iniciativa militar de la noblesa catalana i aragonesa a la recerca de noves terres i nous espais. Però no eren els únics interessats: els camperols, catalans i aragonesos, tenien l'oportunitat d'adquirir propietats, sota les expectatives de cotes més grans de llibertats gràcies a les franquícies/privilegis que s'atorgaven com a al·licient per a traslladar-se a les zones de frontera. Els mercaders, al seu torn, anaven a la recerca de nous enclavaments comercials, de nous mercats; els eclesiàstics tenien raons de tot tipus amb un nou país per evangelitzar i, així mateix, rebre propietats, béns i donatius; jueus, que a l'empara del rei creaven aljames; així com soldats, fugitius de la justícia, prostitutes, lladres, tots amb l'esperança d'obtenir un botí i la remissió de les penes, de començar de nou. La conquesta, per tant, mobilitzava a la vegada una conjunció heterogènia de gents i interessos, no sols la noblesa o la reialesa.

Però, la conquesta era, per descomptat, una empresa reial. La Corona conjugava tots aquests diferents interessos implicats, inclosos els seus propis —el reforçament del poder reial— i actuava com a catalitzador de l'esforç bèl·lic, marcant els ritmes de l'avanç i assumint la direcció. És ara, justament, quan es podran materialitzar els acords que preveïen el repartiment dels territoris andalusins signats entre la Corona d'Aragó i la de Castella. En

concret, el de Cassola, de 1179 —que substituïa l'anterior de Tudillén de 1151 (en què la Corona d'Aragó també es quedava amb el territori murcià)—, pel qual la Corona d'Aragó arribaria fins a Biar (amb la futura línia Busot-Biar pactada en el tractat d'Almirra el 1244). Després de l'ocupació de la majoria del territori, sorgiran certs problemes amb Castella, però amb el tractat d'Almirra esmentat es resoldran les diferències i s'acceptaran els límits de l'expansió ja feta. L'ampliació de la zona catalanoaragonesa cap al sud es veurà consumada en època de Jaume II, gràcies a la sentència de Torrellas (1304) i els acords d'Elx (1305), que situaven la frontera valenciana al Baix Segura.

Les etapes de la conquesta

En la incorporació del territori a la Corona d'Aragó distingim, almenys, cinc etapes:

1. Les primeres conquestes (1210-1233). Durant el regnat de Pere el Catòlic es van ocupar algunes places el 1210, com Castellfabib o Ademús, però la tasca no va tenir continuïtat en morir el rei tres anys després de la batalla de Muret (1213). Les primeres notícies sobre del seu successor i fill, del qual Maria de Montpeller era la mare, Jaume I, en terres valencianes es remunten a l'any 1225. Molt jove encara, amb tot just disset anys, el trobem posant en setge i atacant Peníscola. Però va resultar un fracàs, fonamentalment per la marxa dels nobles aragonesos una vegada complit el termini de servei obligatori pel qual s'havia convocat i pagat la host feudal. De segur, el rei va aprendre una valuosa lliçó: en campanyes futures necessitaria disposar d'una presència militar catalana forta per a contrapesar els poderosos senyors aragonesos i la seua host feudal i intentar, mitjançant aquests, controlar les conquestes.

De tota manera, no es pot negar que el monarca va obtenir benefici de la campanya tot i la derrota, ja que va arribar a un acord amb l'antic "rei" andalusí de la zona, Abu Zayd, el 1229. Aquest havia estat destronat per Zayyan com a valí de la taifa de València, per la qual cosa va arribar a un acord amb Jaume que detallava que li retriava vassallatge i es reconeixien les futures conquestes cristianes. Mentrestant, la descomposició musulmana anava en augment i els cristians van aprofitar per saquejar el territori o apoderar-se puntualment d'algunes places. Tot això, en empreses més o menys esporàdiques, però sempre al marge de qualsevol tipus de planificació general. Resolta la conquesta de Mallorca, que tenia dedicada a la monarquia en aquells anys, el rei es va reunir a Alcanyís el 1231, vila de la frontera de Terol, amb els principals membres de la noblesa de la Corona per a decidir l'estratègia que calia seguir per a la conquesta valenciana. Així, aconsellat per Balasc d'Alagó i el mestre de l'Hospital, la conquesta s'iniciaria a Borriana, un lloc, que, segons el pla, podia

ser atacat tant per terra com per mar, de manera que s'evitaven els castells fortificats, els turons i les muntanyes en els quals s'arriscava més en la seua estratègia. Aquest moment és conegut com la Conferència d'Alcanyís i marca un punt d'inflexió fonamental perquè ara sí que hi ha una planificació general per a la conquesta, no com en els atacs anteriors, que eren purament de pillatge. Tanmateix, potser aprofitant una conjuntura militar favorable, Balasc va alterar els plans acordats i es va apoderar —per la força—, cap a final de 1231, de Morella, acció que va ser resposta immediatament pel rei amb la presa d'Ares, a final de 1232, per a evitar el progrés autònom del noble i marcar així l'hegemonia indiscutible de la Corona en els assumptes de la conquesta valenciana. El monarca anava a dirigir aquesta conquesta i marcar els seus ritmes des d'aquest moment.

2. El setge de Borriana i la conquesta del nord (1233-1237). La conquesta del territori, més que per la seqüència geogràfica de nord a sud, estava determinada pel domini dels centres urbans situats a la Plana. Aquests centres s'empraven com a campaments base en els moments inicials de la conquesta, perquè una vegada conquerits aquests, es passava a controlar les àmplies zones rurals articulades al seu voltant. És a dir, com que els castells defensaven les alqueries de les valls que, al seu torn, els proveïen d'homes i queviures, si es conqueria el castell que defensava una gran zona al seu voltant, aquestes rodalies no tenien manera de defensar-se i en poc de temps també acabaven capitulant. Els inicis del setge borrianenc van ser acompanyats d'una activitat de saqueig en una gran part de la vall del Palància i el Camp de Morvedre. La conquesta de Borriana es va produir a l'estiu de 1233 i va significar la rendició immediata dels castells situats al nord de la població. A partir d'aquest moment, aquest castell de la Plana es convertiria en el centre d'operacions de Jaume I, en el seu avanç cap al sud, cap a la presa de la fortalesa del Puig.

3. La conquesta de València i del centre del país (1237-1239). En la primavera de 1237, el rei Jaume, baixant des de Terol va decidir ocupar el Puig, una petita talaia ja pràcticament a València, des d'on es podia dominar tota l'horta de la capital. Als seus peus tindria lloc, el 15 d'agost, una decisiva batalla entre la petita guarnició que hi havia deixat Jaume I i l'important exèrcit, de magnitud exagerada per les fonts cristianes, que havia reunit Zayyan amb totes les forces disponibles des d'Onda fins a Xàtiva. La urgència per part de Zayyan de reunir com més forces millor era per la importància del lloc. Si es donava la caiguda del Puig, els feudals es trobarien a les “portes” de la ciutat de València. La victòria es decantà del bàndol cristià tot i estar en inferioritat numèrica davant de les tropes andalusines. Tanmateix, les tropes feudals tenien una superioritat considerable sobre les andalusines ja que estaven millor equipades i exercitades, capaces de mobilitzar-se i concentrar-se

ràpidament, sobre una societat andalusina que havia delegat la seua defensa en els seus governants, que ara eren incapaços, al seu torn, de contenir l'avanç de les tropes de Jaume I. La derrota del Puig, que havia representat un intent de resistència, amb pèrdues quantioses per als musulmans, no deixava ja una altra alternativa que replegar-se i esperar, darrere de les muralles, l'assalt final de les tropes cristianes a la capital.

Des del Puig ja es va poder preparar el setge de la ciutat de València. Zayyan i la resta de líders andalusins eren conscients que la caiguda de la capital podia significar la pèrdua d'un territori molt més enllà de la ciutat. Per aquest motiu i seguint amb la tònica de les conquestes al nord del territori, van proposar un pacte molt beneficiós a Jaume I. Les condicions eren: Zayyan prometia lliurar tots els castells que es trobaven entre Guardamar i Tortosa, construir un alcàsser a la Saïdia i pagar una renda anual de 10.000 besants al rei Jaume I. Malgrat que les condicions eren avantatjoses per al monarca i a pesar de les pressions d'alguns nobles aragonesos per tal que acceptara, Jaume I va rebutjar l'oferta i va posar en setge la ciutat el 22 d'abril. El setge va durar fins al 28 de setembre, quan s'arribaria a l'acord per la rendició. El 9 d'octubre es va fer l'entrada solemne, una vegada signades les capitulacions entre les parts. S'havia accedit al fet que tots els musulmans tindrien la possibilitat de quedar-se o anar-se'n a la seua voluntat; es prometia a Zayyan una treva de set anys, de manera que no seria atacat al territori de Cullera i Dénia; Zayyan, però, en el termini de vint dies lliuraria tots els castells al nord del Xúquer, excepte el de Cullera.

4. La conquesta del sud del Xúquer (1239 a 1245). Cullera estava ja en mans cristianes el 1239; no sabem amb certesa si perquè Jaume I va trencar el pacte o perquè n'hi va haver un altre posteriorment a la presa de la ciutat. Fora com fora, Cullera estava en mans cristianes el 1239 i es va convertir en una base d'operacions magnífica per a emprendre la conquesta a l'altra banda del Xúquer, seguint el rastre d'altres bases com el Puig o Borriana, i des d'ací precisament es va preparar la rendició de Bairén. Podem pensar que en la conjuntura política d'aquest moment —la feblesa de la posició de Zayyan al territori valencià i que aquest s'havia acostat a Castella, en la seua condició de rei de Múrcia per a sol·licitar ajuda contra l'avanç de la conquesta aragonesa— Jaume I va considerar sense efecte les clàusules acordades abans de la rendició de la ciutat de València, de manera que va prosseguir cap al sud i va aconseguir la rendició d'Alzira el 1242 i de Xàtiva, amb el seu poderós castell, i, després, Dénia el 1244.

En aquesta situació es va produir un moviment de Castella sobre el territori que estava conquerint per Jaume I. L'infant Alfons de Castella es va apoderar d'Énguera i Moixent, a

la qual cosa Jaume I va contestar fent efectiu el seu domini, entre altres llocs, a Saix i a Cabdet. En aquest context de pugna entre ambdues monarquies es va decidir signar el tractat d'Almirra, l'any 1244, que acabaria solucionant els problemes, amb la cessió recíproca d'allò que s'havien pres i la delimitació de la frontera per a la conquesta de Jaume I en la línia Biar-Busot.

Després d'aquests fets només quedava per conquerir la zona de Biar, que va caure després d'un setge el febrer de 1245.

5. Les annexions de Jaume II (1296-1304). No hi ha dubte que el tractat de Cazola (1179) va ser perjudicial per als interessos de la Corona aragonesa, perquè veia reduïda la zona de possible conquesta a la línia de Biar, tot i que Jaume I no va renunciar mai a les terres meridionals que s'estenien fins al Segura. Però això només seria possible en temps ja de Jaume II. Aprofitant una delicada conjuntura política castellana, en la qual es donà suport a un dels dos candidats que es disputaven el tron, aquest va avançar sobre els territoris de Múrcia. És així com es va arribar a l'arbitratge de Torrellas (1304) entre Castella i la Corona d'Aragó, que li va reconèixer els territoris que prèviament havia conquerit per les armes, és a dir, Cartagena, Oriola, Elx, Guardamar, Alacant, Novelda, Elda i Villena. No obstant això, el 1305 i mitjançant l'acord d'Elx es configurava definitivament la frontera meridional, amb el lliurament de Cartagena i Villena a Castella. Es podia donar per tancada, doncs, la conquesta valenciana.

La colonització i els canvis econòmics i socials

L'estratègia de la conquesta cristiana es va centrar en la caiguda dels nuclis urbans, que va afectar l'epicentre de cada zona i va desestabilitzar el conjunt del sistema andalusí. La presa de les ciutats i dels castells pels feudals representava la desaparició del poder polític musulmà *de facto* i amb aquesta, la de la classe dirigent vinculada a l'aparell de l'estat. Molts dels seus membres van decidir emprendre el camí de l'emigració i van fugir de les conseqüències de la conquesta, marxant cap al sud encara musulmà —cap a Múrcia i Granada— o cap al nord d'Àfrica —cap a Tunísia i el Marroc—, on alguns d'aquests, com ibn al-Abbar d'Onda i ibn Amira d'Alzira, antics secretaris primers d'Abu Zayd i després, de Zayyan, arribarien, posteriorment, a assumir responsabilitats administratives importants. Aproximadament —donades les poques fonts conservades i el caràcter imprecís o dubtós d'aquestes—, el nombre de persones que van abandonar el territori, en el mateix moment de la conquesta o en els anys immediatament següents, estaria al voltant de les seixanta mil, una xifra, que segons els càlculs d'alguns historiadors, podia representar prop d'un terç de

la població musulmana. Però més enllà del quantitativisme, la seua significació qualitativa era molt important, donat que entre el contingent d'exiliats que fugien de l'ocupació cristiana es trobava la quasi totalitat dels juristes, doctors, lletraferits i mercaders que constituïen la classe urbana dirigent. Privada de les seues elits polítiques i culturals, la comunitat musulmana quedà escapçada i desorganitzada, reduïda bàsicament a la població rural, alhora que l'evacuació forçosa de les ciutats, ocupades pels colons cristians, i el desmantellament de la trama urbana la sumien en un procés ràpid, forçós i generalitzat de ruralització. Així doncs, l'enfonsament de l'aparell de govern i de la societat urbana andalusina deixava sols les comunitats rurals. Tot el poder era ara local, i descansava i depenia de l'autoritat dels "vells" o els notables de cada alqueria o aljama, que haurien d'encarregar-se de pactar la rendició de les comunitats respectives.

En general, els pactes garantien a aquestes comunitats una àmplia autonomia. A això se sumava el respecte a les seues lleis, costums i creences religioses a canvi del reconeixement de la sobirania del monarca cristià i el pagament d'un tribut no massa elevat, que solia oscil·lar entre la vuitena i la desena part de la collita, i que era comparable al delme alcorànic satisfet anteriorment. A diferència de Mallorca, la conquesta i colonització d'un territori com el que després seria el regne de València requeria una sèrie de recursos dels quals Jaume I no disposava o no podia prescindir; per tant, la població autòctona era necessària per a garantir la continuïtat de les estructures productives i la percepció de rendes als nous senyors. Qui anava a treballar totes les terres mentre es produïa la colonització i feudalització del territori? I qui anava a treballar les terres de menys rendibilitat o de més difícil accés? Per qüestions com aquestes la població musulmana no podia ser del tot expulsada ni conquerida en els termes fets a Mallorca; és a dir, en la seua pràctica totalitat. Així, per tot arreu, els pactes i capitulacions asseguraren no només la permanència de la comunitat musulmana, sinó també la persistència de l'antiga societat tributària, ja que els conquistadors es van limitar, almenys els primers anys, a desviar en benefici propi els ingressos que abans de la conquesta nodrien les arques de l'estat islàmic. Era una solució que satisfieia a ambdues parts, no tenien nous gravàmens (i es mantenia una certa estabilitat en el pagament) i Jaume I mantenia una xarxa sobre la qual imposar els tributs i la fiscalitat reial. I només en àrees molt localitzades i vitals, en els antics centres del poder musulmà a la regió, com la ciutat de València i la seua horta, es va procedir a la confiscació i el repartiment de les cases i terres de la població local entre els colons cristians i, amb aquests, cos que facilitava la implantació, tot i que lenta, de la nova societat feudal.

La conquesta i la posterior colonització van comportar la implantació a València del sistema feudal vigent a tota l'Europa cristiana occidental. El territori va quedar distribuït en aquelles zones en les quals la monarquia exercia la jurisdicció de manera directa, conegudes com el reialenc, i aquelles altres cedides pel rei a la noblesa i l'Església en qualitat de senyorijs, senyorijs laics i eclesiàstics.

Però l'herència islàmica i la seua localització perifèrica en el mapa feudal europeu van imprimir al feudalisme valencià unes característiques pròpies. Entre d'altres, caldria destacar el pes de les viles i ciutats en la vertebració política i econòmica del país, amb una densa trama urbana que s'estenia des de Morella fins a Oriola. És a dir, del poder d'aquelles terres i viles que anomenem de reialenc, del rei, i és que Jaume I havia après a la perfecció la lliçó de la seua infantesa i joventut en què els nobles aragonesos i, en menor mesura, els catalans eren grans contrapoders a l'interior d'eixos dos territoris. Ara, Jaume I, inspirat, a més, per les primeres ensenyances que arribaven des de Bolonya amb la seua traducció dels clàssics, cercava d'imitar els grans cèsars romans.

Les condicions, en general, més favorables dels camperols, forçades per la necessitat d'atraure pobladors, que exclouien la servitud jurídica i consagraven l'emfiteusi com a forma dominant de conducció de la terra, de manera que es facilitava el moviment de persones i parcel·les; la debilitat estructural de la noblesa, heretada amb senyories minúscules que amb prou faenes sobrepassaven l'àmbit d'una alqueria; i la supremacia absoluta del poder monàrquic, sustentada en la major amplitud de les seues bases territorials i en un ordenament polític i administratiu del regne més favorable als seus interessos.

Amb el pas del temps i l'avanç de l'assentament de la societat feudal, la colonització no es va reduir a una simple superposició demogràfica: l'evacuació i la substitució de la població musulmana per la cristiana. De la mateixa manera, aquest assentament de la societat feudal va tenir la seua conseqüència en la xarxa urbana ja que la continuïtat toponímica entre les antigues alqueries o els districtes castrals i els nous emplaçaments cristians no significava necessàriament una continuïtat similar en els assentaments: una continuïtat física, espacial. Més aviat al contrari. La coincidència topogràfica i la reocupació estricta dels nuclis preexistents es van limitar a uns pocs centres urbans d'una certa entitat, com Sogorb, Onda, Morvedre, Lliria, Alzira, Xàtiva, Ontinyent, Elx i, naturalment, la ciutat de València. En canvi, en la majoria dels casos, les implantacions cristianes evitaven o arrasaven les àrees residencials anteriors, absorbides i diluïdes dins el nou disseny urbanístic. De fet, aquest no només era visible en els pobles o viles de nova creació, com Forcall, Vilafranca, Vistabella,

Sant Mateu i, sobretot, Vila-real, fundada *ex novo* pel mateix Jaume I el 1274, sinó que afectava també els antics emplaçaments musulmans, de les viles mitjanes, els més petits llogarets, transformats i reconvertits per la colonització cristiana; com ara Castelló, Almenara, Nules i Almassora, que van ser erigits de nou, sobre una planta geomètrica, al costat o a una certa distància dels antics nuclis musulmans.

Aquestes transformacions urbanístiques reflectien i alhora eren producte d'uns canvis més profunds en l'organització social de l'espai. Davant de l'hàbitat dispers característic del món rural andalusí, la societat feudal preferia la concentració del poblament en nuclis grans i fortificats, bé fora en alguna de les múltiples alqueries disseminades a l'interior de cada districte castral, o bé en els nous pobles creats enmig dels antics espais productius.

La creació d'aquests nuclis i l'assentament dels colons es va fer mitjançant dos mecanismes o vies: les cartes pobles i el *Llibre del Repartiment*.

Les cartes de poblament o cartes pobles foren el conjunt de drets i deures recollits en un document legal aprovat per a tot aquell que hi anara a viure, i que atorgava una sèrie de condicions avantatjoses. En el cas del nou regne de València, constituïa l'acta fundacional de les comunitats camperoles, és a dir, era el text que definia el seu estatus jurídic —així com els drets i els deures dels nous vassalls— i, sobretot, l'instrument regulador de les relacions entre el senyor i la nova comunitat: un document que precisava la composició de la renda feudal i que protegia els camperols contra futures innovacions senyorials. Tant el règim de possessió de la terra —generalment l'emfiteusi, encara que la propietat alodial estava molt estesa en el reialenc— com la tipologia de les rendes i exaccions —de la partició de fruits i els censos en metàl·lic per l'usdefruit de la terra als pagaments per l'ús dels molins, els forns, les almàsseres i altres monopolis senyorials, i les multes i els drets jurisdiccionals— estaven expressats en les cartes de població, que recollien el resultat de les negociacions entre els senyors i els primers colons. Perfilades jurídicament en les cartes pobles, les noves comunitats tenien tres característiques fonamentals: la residència comuna en un mateix nucli, la subjecció a una mateixa dependència jurídica (senyorial) i l'adscripció religiosa en una mateixa parròquia.

Per la seua banda, el *Llibre del Repartiment* és un conjunt de documents en forma de registre conservat en l'Arxiu de la Corona d'Aragó on es troben els béns concedits als nous colons en el reialenc, especialment en zones de l'Horta i la ciutat de València, concedides per Jaume I. Les donacions eren a particulars, és a dir, eren individuals, a diferència de les cartes pobles que eren col·lectives, i es van realitzar en el període 1234 i 1249 a gran escala i

de forma sistemàtica. El “repartiment” es va produir mitjançant la distribució de les propietats preexistents (terres, cases, alqueries, ravals, etc.) entre els beneficiaris en lots més o menys uniformes depenent de la seua condició social i de la seua participació en la conquesta.

Els colonitzadors cristians es concentraven en viles noves i pobles de colonització, enclavades al cor mateix de les xarxes d'alqueries que substituïen, mentre que els musulmans serien desplaçats a zones d'interior o almenys a zones no costaneres. Açò tenia una clara finalitat estratègica per tal de controlar el territori i de donar més seguretat per a les comunitats cristianes. No obstant això, el veritable motor de l'agrupament dels colons, del seu encastellament en recintes centralitzats i emmurallats, eren, com a la resta de l'Europa feudal, els beneficis fiscals derivats de l'exercici del poder, que complementaven i fins i tot superaven els ingressos estrictament agraris. Tant el control de les càrregues, serveis i taxes d'origen jurisdiccional (com la peita, el cena, l'obligació de seguir el senyor en host i cavalcada), com l'augment de l'efectivitat i la rendibilitat dels monopolis (molins, almàsseres, forns, carnisseries, ferreries...), requerien, en efecte, la concentració dels homes en unitats d'assentament compactes i delimitades. El poblament agrupat assegurava així un control més elevat i una drenatge fiscal més gran i més eficient de les comunitats camperoles, que expliquen l'interès reial i senyorial en els pobles i viles noves, i la resistència dels colons, en molts casos, a instal·lar-s'hi.

El poblament concentrat -en viles de traçat ortogonal, de carrers rectes i perpendiculars- s'adequava també de manera perfecta a la tipologia i les dimensions del grup familiar cristià. Si les unitats productives i d'assentament andalusins havien estat estretament relacionades amb un parentiu ampli, gairebé clànic, el poblament cristià ho estava amb la família nuclear, limitada estrictament al matrimoni i els fills. Aquesta petita unitat familiar constituïa a tot Europa la cèl·lula bàsica del sistema feudal, de la seua reproducció social i econòmica, i tant les terres com els habitatges assignats als colonitzadors en el Repartiment i en les cartes pobles s'ajustaven a la seua mida. És a dir, la societat s'organitza, així com la producció, el pagament dels impostos, etc., mesurant la família i no l'individu o la família extensa (que ja no organitzava les relacions de producció i explotació com en les alqueries andalusines). Al camp, la distribució de l'espai conreat en lots familiars d'unes nou hectàrees tendia a configurar explotacions adequades i autosuficients. I en els pobles, el repartiment del sòl urbà en parcel·les unifamiliars, de forma rectangular —amb dos o tres crugies de profunditat i un corral o pati posteriorment i disposades perpendicularment als carrers—,

adossades les cases les unes a les altres en illes també rectangulars, donaven lloc a un entramat urbà geomètric i regular.

Certament, l'acció familiar, entesa en termes de solidaritat i de cooperació, podia transcendir l'àmbit estrictament domèstic, conjugal, sobretot quan confluien en una mateixa comunitat colons emparentats entre ells o quan, al cap de dos o tres generacions, un mateix llinatge s'havia ramificat en diverses cèl·lules familiars. Però, en última instància, tant la responsabilitat fiscal i les obligacions senyoriales com la gestió i la transmissió de la terra requeien en la família nuclear, allò que s'anomenava foc.

La transformació del paisatge agrari

La colonització va comportar també la remodelació del paisatge agrari, d'acord amb els canvis en el poblament i en les estructures familiars. Les grans hortes periurbanes i l'espai conreat al voltant de les alqueries, també irrigat i treballat de manera coordinada en el si d'aquestes grans famílies andalusines, van ser parcel·lats i repartits entre els colons. En pocs anys, el paisatge rural andalusí va quedar completament desfigurat: les alqueries i els rafals van desaparèixer. Fins i tot, unitats d'explotació compactes d'entre 70 i 90 h, com les documentades per les alqueries d'Alcoi per Josep Torró, van ser dividides en múltiples explotacions unifamiliars que difícilment arribaven a les 9 h i que, al seu torn, es subdividien en diverses parcel·les escampades per tot el terme .

Cada explotació familiar pretenia assegurar el màxim d'autosuficiència possible i per això disposava de parcel·les de terra campa, de vinya i d'horta. Els cultius es disposaven en franges, teòricament concèntriques al voltant dels nuclis urbans. En un primer anell, immediat a les cases, els horts i els conreus d'horta; després, en un segon anell, les vinyes, de secà i de regadiu; i més enllà, ocupant la major part del terme, els camps de cereals. Tot això no obeïa només a criteris econòmics o ambientals. Els senyors podien imposar una renda sobre els cultius, en espècie o en moneda, per la qual cosa els camperols cultivaven els aliments més consumits, amb més facilitats de vendre's als mercats i que es conservaven millor.

Resistències i revoltes

El primer episodi de revolta de la població andalusina conquerida es va donar entre Dénia i Xàtiva i va estar dirigida per un cabdill andalusí anomenat al-Azraq, conegut com el Blau de la Marina. En l'any 1244, aquest cabdill va signar un pacte de vassallatge amb la monarquia davant del fill de Jaume I, l'infant Pere i futur Pere el Gran, pel qual aquest tindria durant

tres anys una sèrie de castells al voltant d'un centre estratègic situat a Alcalá de la Jovada. Però el 1247, quan havia de rendir els castells perquè arribava la fi la possessió, en lloc de lliurar-los, al-Azraq es va revoltar contra la monarquia, probablement en conèixer la intenció del rei de proclamar l'expulsió de tots els musulmans del país. Pierre Guichard en dona una altra interpretació. Creu que va ser l'acte violent de l'expulsió dels veïns de Xàtiva i la conversió de la mesquita major en església el que va encendre l'espurna de la guerra, i que es van reagrupar els alçats en armes entorn d'al-Azraq. Al mateix temps es produïa un alçament dels musulmans de la serra d'Espadà, que derrotaren una tropa considerable vinguda d'Aragó i Tortosa.

La crisi va ser molt violenta i, sens dubte, la repressió també que va donar lloc a l'emigració, esclavitud o desaparició física d'una bona part dels andalusins; també va significar l'expropiació de terres en benefici dels cristians. On la expulsió sembla haver estat més intensa va ser a la frontera sud: a les viles de Xàtiva, Alzira, Ontinyent, Cocentaina o Bairén, on ja només quedarien musulmans als ravals. Només al cap de gairebé quatre anys de l'alçament Jaume I va poder sotmetre el seu adversari, i això gràcies a una traïció d'un dels seus consellers de confiança. Així és com va recuperar els setze castells que el Blau li havia pres, i el va exiliar.

La revolta musulmana de 1275-1277. Poc abans de la revolta, a Granada, els musulmans havien aconseguit diversos èxits militars contra Castella, i comptant amb el suport militar d'aquests, els musulmans valencians van tornar a prendre les armes, en un moment, a més, de greus problemes d'ordre social per tot el regne. Semblava que la ingent tasca de Jaume I es precipitava en el no-res poc abans de la seua mort. De nou el centre de l'alçament són les comarques de la frontera sud (comarques centrals actuals), al voltant d'Alcoi i Xàtiva. Ara és quan troba la mort al-Azraq, en una batalla davant d'Alcoi, i només després d'un enorme esforç militar, que acabaria amb el lloc de Montesa, es podria donar per liquidada la resistència musulmana derivada del fet de la conquesta. Com en la revolta anterior, es van fer confiscacions, reducció a esclavitud, saquejos, nous repartiments i trasllat de poblacions senceres d'un lloc a un altre, de manera que es va ubicar la majoria dels musulmans en reserves a l'interior o en moreries en els principals nuclis.

3.3. Les bases institucionals del nou regne

L'ordenació territorial després de la conquesta: la llei

La conquesta de la ciutat de València significà també la creació d'una nova entitat política i jurídica: el regne cristià de València. Després de la conquesta cristiana, el territori andalusí no necessàriament havia d'haver conformat un nou regne. Aquest territori podia haver sigut annexionat a un o als dos regnes que integraven la Corona d'Aragó i havien protagonitzat l'empresa militar, com s'havia esdevingut un segle abans amb la Catalunya Nova (Tortosa) i el Baix Aragó. Però, Jaume I va decidir crear un regne nou, diferenciat, amb les seues pròpies lleis i institucions, això sí, dins la Corona d'Aragó, i compartint amb tots els territoris una sèrie d'institucions comunes i, sobretot, la figura del rei que els unificava. Les causes per a la presa d'aquesta decisió les hem vistes anteriorment en la recerca d'un regne on el rei tinguera un pes específic més gran que en els territoris aragonesos o catalans.

Des del principi es va accentuar el pes de la capital arreu del regne i com l'ordenament donat a la capital es pretenia estendre per a la resta del territori. Així és com el Costum, el codi que definia el règim jurídic dels nous habitants de la ciutat de València, que fou promulgat als pocs mesos de la conquesta, en la primavera de 1239 o fins i tot, com s'ha proposat recentment, en el mateix any de 1238, es pretenia estendre arreu del territori. En un cas o en un altre, s'aprofitaven elements del dret local català (el Costum de Lleida), del dret feudal (els Usatges de Barcelona, el *Liber Iudiciorum*) i, sobretot, del dret romà (el *Corpus Iuris Civilis*).

Així doncs, el Costum de València era una carta municipal, una norma de dret local, que a poc a poc va anar aplicant-se a altres ciutats i llocs. Ben prompte, el 1261 o potser abans, Jaume I amplià el codi primitiu del Costum amb nous ordenaments i, se li va donar el nom de Furs de València, i es va estendre la vigència d'aquests a tot el regne, fragmentat encara en un mosaic de drets i costum diferents, de tradició catalana o aragonesa. A partir d'aquell moment cada nou ordenament o llei que s'incloguera en els Furs havia de ser pactat amb el monarca i els tres estaments o braços (nobiliari, eclesiàstic i reial) de les Corts del regne. I, per tant, cada celebració de Corts, que el rei convocava per a demanar i obtenir subsidis, implicava en contrapartida la producció de noves lleis sobre diferents matèries, proposades pels braços i aprovades i promulgades pel sobirà.

Els Furs esdevenien una barrera contra els excessos feudals i estaven destinats a estendre's de cap a peus del regne. La historiografia associa aquesta territorialització al romanisme que inspirava el text, i portava a implantar-la com a règim unitari del regne. Abans de 1240, els

castells, viles i llocs havien estat colonitzats i conquerits a tenor dels codis més diversos — Usatges, Fur d'Aragó—. Però ara els Furs de València s'introduïen com un principi d'unificació legislativa.

Els Furs, a diferència dels codis legals creats cent anys abans, es van crear amb un dret més favorable per a la Corona, amb unes autoritats creades —com una estructura judicial i d'extracció fiscal— per a dependre del monarca i es posava límit als estaments amb privilegis fiscals com els *infançons* o *caballeros villanos* de Terol que dominaven els territoris i gaudien d'una gairebé immunitat fiscal.

L'oposició va venir, majoritàriament, de l'aristocràcia aragonesa, que aprofitava cada conjuntura de feblesa de la Corona per a protestar contra l'aplicació dels Furs de València. Però Jaume I va diferenciar València de la resta dels regnes des del primer moment, intentant fugir de les pressions a què s'havia vist sotmès, en especial durant la seua tèrbola infantesa i els primers anys del seu regnat, en què havia estat pràcticament un ostatge. Però l'interès dels senyors aragonesos pel territori valencià és comprensible i justificable, significava una sortida a la mar, i amb aquesta, la possibilitat de nous mercats, intercanvis i jurisdiccions.

Ni la finalització de les conquestes ni l'ampliació del Costum i creació de Furs suposava la fi de la demanda per part de la noblesa aragonesa. En les corts de Saragossa de 1264, es reclamava la divisió del territori valencià en senyories, que caldria repartir entre els nobles que predicaven la vigència única del Fur d'Aragó. Jaume I va accedir només a respectar el Fur d'Aragó als llocs del regne on estiguera en vigor. Aquest serà l'obstacle més gran per a l'assumpció dels Furs valencians, però tot i haver-hi avançat de forma ben considerable, l'acceptació no era total. Això sí, a partir d'aquest moment la dualitat de drets esdevindria una qüestió pràcticament residual. Serà, tanmateix, ja al segle XIV quan pràcticament tot el regne adopte els Furs de València, moment en el qual situa el medievalista Vicent Baydal el començament de la singladura del poble valencià. Així i tot, no seria fins les corts de València de 1626, a petició del braç eclesiàstic, quan es posaria el punt final al fur aragonès al País Valencià.

Els oficials de la corona

La impossibilitat per al monarca de regir i dirimir simultàniament tots els assumptes de cadascun dels seus regnes, com també la diversitat jurídica i legislativa que els individualitzava, forçava que la monarquia creara i patrocinarà institucions de govern per a

organitzar i controlar els territoris, no sols els continentals, sinó també el de les Illes i Sicília, i més endavant i esporàdicament Sardenya i els ducats d'Atenes i Neopàtria. Es tractava de donar consistència a la Corona organitzant-la políticament i territorialment, però també de superar la idea d'una simple unió de territoris en mans d'un sol monarca. Calia crear una estructura de delegació del poder i del govern estable.

La base d'aquest sistema serà la procuració general, més endavant anomenada governació general. El procurador general del regne serà substituït a partir de 1347 pel governador general, i s'identificarà amb la persona de l'hereu del tron, el qual s'associa, ja des d'abans d'accedir al tron, a la tasca de govern. El procurador o governador tenia funcions jurídiques i militars i centralitzava l'administració de tots els territoris de la Corona. El regne de València estava estructurat en dues grans procuracions: la del regne de València i la del regne de València dellà Xixona, que comprenia les comarques annexionades per Jaume II i que tenia la seua capital a Oriola, també anomenada, per tant, governació d'Oriola. La primera, amb seu a la ciutat de València, se subdividia al seu torn en tres demarcacions més, separades pels rius d'Uixó i Xúquer i amb capitalitat a Castelló, València i Xàtiva, respectivament.

Al segle XIV i XV apareixeria la figura del lloctinent general o virrei amb jurisdicció delegada i amb capacitat molt limitada per a convocar corts i parlaments. A començaments del quatre-cents la lloctinència general es consolidà plenament de resultes de l'absentisme del sobirà.

D'aquesta manera, les atribucions ara ordinàries, però més estables, de la lloctinència general, unides a les atribucions extraordinàries, fins aleshores episòdiques, tendiren a l'aparició d'un poder permanent i fort: el *loctinent o visreis* a final del segle XV quan Ferran II estiguera molt de temps absent de la Corona d'Aragó. D'ací ve l'oposició del regne, contrari a aquests poders intermedis. Per això el Catòlic s'esforçà per establir el virregnat a València i convertí finalment el virrei en l'*alter ego* del monarca.

En tercer lloc, trobem el batle general del regne de València. Aquest apareix ja en la primera redacció dels Furs de Jaume I, tot i que les seues funcions aniran creixent amb el pas del temps i amb l'ampliació de les batlies locals, quan aquestes vertebraren el territori. El batle era l'encarregat de vetlar pels interessos reials a la ciutat i al país, i per això li correspon la direcció i gestió del patrimoni reial i de les seues rendes, cosa que implica que tenia completa competència, civil i criminal, en les moreries i jueries reials (eren considerats protegits del rei i, en definitiva, "patrimoni" del rei). L'amplitud de les seues jurisdiccions

mai no acabà de delimitar-se, atesa la disparitat dels interessos i de les rendes reials. Així, s'encarregava d'altres assumptes com les llicències d'exportació de productes (donat l'important proteccionisme econòmic) o per a la pràctica dels cors, controlava les gabelles de la sal, i li corresponia el coneixement civil i criminal de tot fet i delictes comès contra les provisions reials. El batle general coordinava la totalitat de les rendes i aquestes accions però no ho recaptava directament sinó que era a les batlies locals on s'arreplegaven les rendes que eren enviades junt amb els comptes a la batlia general del regne.

La quarta institució de la monarquia al territori fou la del mestre racional. La seua funció administrativa quedava reglamentada des que el Cerimoniós establí les Ordinacions de 1344. La seua tasca principal residia en el control financer de tots aquells funcionaris i persones que administraven rendes i els diners del patrimoni reial. Examinava i definia comptes per a poder presentar un balanç final de la seua gestió. És a dir, el mestre racional era el fiscalitzador últim dels comptes del patrimoni reial. Aquest control administratiu era possible per la racionalització de tot el procés comptable, que tenia en la documentació arxivística conservada la seua base. Com que cada vegada la fiscalització de tots els comptes es tornava més difícil, es va impulsar la creació d'un mestre racional per cada regne. Així, el 1419 Alfons el Magnànim crearia el càrrec pel regne de València.

Finalment, es desenvoluparà un Consell reial a València a partir del segle XV que conjuntarà els principals oficials de la Corona per tal d'assessorar el monarca i els seus lloctinents de les accions que cal prendre per al bon govern del regne.

La representació política del regne: les Corts i la Diputació del General o Generalitat

Les Corts eren la reunió dels tres estaments o braços amb representació política del regne eclesiàstic, nobiliari i reial amb funcions essencialment legislatives. El nombre de participants no era fix en cap dels tres estaments. El de les ciutats i les viles, anomenat braç reial, estava constituït per les ciutats i viles de reialenc, per tant, el nombre d'integrants dependrà dels vaivens del patrimoni reial. Una vila, per més important que siga, si deixa de ser del reial patrimoni deixarà de tenir representació a les Corts. El braç militar augmenta progressivament al llarg del període medieval, com també l'eclesiàstic, que estava compost bàsicament per l'arquebisbe de València, els bisbes de Tortosa, Sogorb i Oriola, el mestre de Montesa i els abats de Poblet, Benifassà i la Valldigna, entre altres. Hi havia dues modalitats distintes de corts: les reunions generals per a tota la Corona, que se celebraven a Montsó, i les reunions per a un dels regnes (Corts del regne de València). Les valencianes se

celebraven preferentment a la ciutat de València, a la catedral o al convent de sant Domènec, però també es realitzaren sessions en altres llocs, com ara Sant Mateu, la Valldigna, Alzira, Morella o Morvedre.

Teòricament s'havia establert que les Corts s'havien de reunir, com a mínim, una vegada cada tres anys, a fi de tractar els afers de política i administració. Però, realment, les Corts només eren convocades quan el monarca es veia forçat a fer-ho per alguna necessitat pecuniària/econòmica i havia de demanar donatius. Quan es reunien, els estaments sol·licitaven, abans de concedir el donatiu, la reparació dels “greuges” legals comesos pels oficials reials (lloctinent/virrei, governador, batle, mestre racional) o fins i tot pel rei mateix contra les persones o corporacions des de l'última sessió. A banda, havien d'aprovar noves legislacions que complementarien els Furs, col·lecció de lleis dictades en les Corts i, doncs, autèntic codi jurídic del regne. Era el sobirà qui legislava, ja que, tot i que les mesures hagueren estat proposades pels braços, sense la seua ratificació no eren oficials. Una vegada aprovat el subsidi econòmic, aquestes passaven a ser pactades i, per tant, irrevocables per a totes les parts.

Aquesta pràctica política de naturalesa contractual de les lleis se sustentava en una àmplia elaboració teòrica, d'inspiració ciutadana, que marcava els textos jurídics dels segles XIV i XV. Per la seua banda, la cort reial, especialment des de la incorporació dels consellers rossellonesos durant el regnat de Pere el Cerimoniós, era el centre d'irradiació de doctrines favorables a un cert “autoritarisme” monàrquic, en què el sobirà pot legislar amb “pragmàtiques”, al marge de les Corts.

De vegades, com que el monarca no podia acudir a la convocatòria de corts i quedar-se fins que s'aprovara el donatiu, donava llicència al virrei/lloctinent o al governador del regne perquè la presidiren.

L'actuació de la monarquia, entre la senda de l'intervencionisme i el pactisme, es veia condicionada per aspectes fora del seu control: com els conflictes polítics o socials que comportaven un enfrontament armat i que minvaven la hisenda reial (el patrimoni reial) i, per tant, condicionaven el monarca per a mantenir el sistema tradicional pactista, ja que sense passar per les Corts no obtindria el finançament extraordinari per a la campanya. La reparació dels greuges portava lògicament la concessió del servei i la distribució d'aquest entre els braços, per a després ser dissoltes les corts sense que cap organisme propi coordinara els tres estaments ni representara davant el rei el territori. Aquest mecanisme es revelà ineficaç. A partir de les corts de 1342-43 es crearen impostos sobre la compra i el

consum de mercaderies dins el regne, l'anomenada "almoïna", l'establiment i la percepció de la qual van exigir la creació d'una administració permanent. Amb el temps, les necessitats monetàries del Cerimoniós tendiren a estabilitzar cada dia més aquests donatius, que passaren a anomenar-se "generalitats". A començament del segle XV quedaria definitivament estructurada la "Diputació del General del regne de València", com a representació permanent dels braços, dos diputats per cada un, amb una doble finalitat.

La primera, l'econòmica, que li havia donat origen, era encarregar-se de replegar els fons votats a Corts. Per a fer-ho utilitzava, d'una banda, l'antic compartiment: es procedia, amb la confecció d'un cens demogràfic dels "focs" o unitats familiars, a una divisió de les càrregues votades (les dites taxes: eclesiàstica, sobre les rendes del clergat, militar i reial); de l'altra, es recorria al sistema de les generalitats, o impostos molt diversos sobre les mercaderies que transitaven pel regne: pells, llanes, olis, ametles, cera, arròs, vins, teixits, sal, etc. Aquesta recaptació es duia a terme mitjançant arrendament del dret en subhasta pública i aquells que ho arrendaven ja procedien a cobrar-ho.

La segona feia que la Generalitat tinguera progressivament un paper més polític, en múltiples ocasions d'oposició al poder reial. De fet, cada vegada més intervé en la pacificació interna, en la defensa del sistema foral, en les relacions exteriors. Però aquest protagonisme en ascens va despertar les suspicàcies de la ciutat de València, que arribà a demanar el 1407, fins i tot la seua dissolució. Per contra a aquesta petició, al llarg del segle XV assistim des de les corts de 1418 a la seua consolidació definitiva.

La Generalitat s'estructura en sis diputats, dos per cada braç, tres clavaris, un per estament, tres administradors, un per braç, i sis comptadors, dos per estament, cadascun d'aquests amb funcions pròpies: els diputats eren els oficials superiors, aquells que representaven i decidien tots els assumptes de la institució. Amb tasques comptables, els clavaris manejaven d'ordinari els diners; els comptadors, al seu torn, vigilaven el recte procediment d'aquests i fins i tot podien d'iniciar auditories. Els administradors, finalment, intervenien en qüestions d'arrendaments dels drets de la Generalitat, aconsellaven els diputats i actuaven com a tribunal de primera instància davant dels possibles plets plantejats per particulars, els quals, tanmateix, podien recórrer a l'arbitratge ja definitiu dels diputats.

De tota manera, les interferències de la monarquia foren cada vegada més freqüents, i bé es pot dir que les Corts i la Generalitat es convertiren en uns instruments relativament dòcils, que votaven una quantitat d'impostos impressionants a pesar de l'endeutament o la minva de capacitat adquisitiva a què portava això.

Els governs municipals

La formació dels primers municipis cristians, com també el desenvolupament d'aquests, seguirà les mateixes pautes que a tot l'Occident europeu feudal. El punt de partida fou el privilegi de Jaume I, el 1245, concedit a la capital. El rei facultava els prohoms o notables, els personatges més destacats i influents de la comunitat social i política, per a elegir entre ells anualment quatre jurats, que regirien de forma autònoma el municipi. Després de diverses alteracions del nombre, en temps de Pere el Gran i Jaume II, quedà definitivament fixat en sis, durant les corts de 1329, però amb la novetat que la noblesa aconseguia dues places en el govern executiu de la ciutat, de manera que els que formarien la Juraderia de la ciutat serien quatre ciutadans i dos cavallers.

Els jurats representaven nominalment el cim del poder local i eren caps visibles en les seues relacions externes. Amb tot, l'acció dels jurats era supervisada i al mateix temps recolzava en un ample òrgan consultiu i deliberatiu: el dit Consell General de la ciutat. El formaven:

- Sis nobles, cavallers i generosos, els dos primers dels quals havien estat jurats l'any anterior (la mà major);
- Quatre ciutadans: els "jurats vells" de la darrera gestió municipal; quatre juristes, dos notaris, quaranta-vuit representants de les dotze parròquies o districtes municipals en què era dividida la ciutat, a raó de quatre per parròquia (la mà mitjana);
- I, finalment, dos representants de cada ofici, suposant entre 40 o 50 persones (la mà menor).

La representació política estigué condicionada per la importància que cada un d'aquests anà assolint en l'economia urbana i per la pressió que des d'un ofici es podia efectuar sobre les institucions de govern. Certament el control exercit pels ciutadans de la "mà mitjana", a través de la seua presència majoritària en la juraderia (4 jurats ciutadans honrats) i en el Consell (48 consellers de parròquies), sobre els consellers d'oficis integrats majoritàriament en la mà menor és inqüestionable. De fet, políticament, la reorganització municipal de 1283 vetà l'accés dels oficis al poder executiu, cosa que descartà definitivament la possibilitat d'un "govern de les corporacions". Fins i tot arriben a desaparèixer entre 1347 i 1362 arran de la revolta unionista i del seu paper en aquesta. A pesar del reconeixement aparent, l'ordenament institucional i la política oficial havien bloquejat la perspectiva de participació ciutadana en els governs, una participació fonamentada en la traducció immediata dels

papers econòmics i socials en l'esfera política. Ben mirat, la situació és semblant al que s'esdevé en altres ciutats de l'Occident europeu, on les corporacions artesanals van romandre excloses dels governs locals malgrat la seua importància numèrica i, en particular en el cas valencià, on la base de representació del Consell era donada per les corporacions i no pels grups nobiliaris, en què els cavallers i patricis pogueren continuar jugant un paper de primer ordre en el govern urbà.

Hi havia, doncs, una elit, identificada en els nobles, ciutadans, juristes i notaris, nomenats per dret propi o per subrogació (cooptació) de càrrecs pretèrits. En la pràctica, el Consell delegava una bona part de les seues tasques en un comitè executiu, el "Consell Secret", que el componien, a més dels jurats, el racional, el síndic i els advocats. El síndic era el representant electe de la ciutat, mentre que el racional s'encarregava de les finances municipals, els ingressos i les despeses, tot i que, avui en dia aquesta idea està sent molt contestada.

El Consell General era, en aquest sentit, el parlament del municipi, enfront dels jurats que, de manera grollera, podem dir que eren el poder executiu. Era, doncs, l'autèntic representant del municipi, i normalment el presidia el justícia civil o, si no era possible, el justícia criminal, uns càrrecs també rellevants i que satisfieien les funcions judicials de la ciutat. El primer s'encarregava de les causes d'índole civil i el segon de les de caràcter criminal. Els conflictes menuts eren resolts per l'anomenat justícia de tres-cents sous, al qual se sotmetien els plets la pena màxima dels quals no sobrepassava aquesta modesta quantitat. Els justícies exercien unes funcions delicades i per això s'envoltaven de diversos subalterns: disposaven de consellers, juristes professionals, i el justícia criminal una mena d'agutzils o "capdeguaites", dotze en total, un per cada parròquia. També amb missió inspectora, però aplicada a l'àmbit mercantil, com ara vigilància dels mercats, de la bona qualitat dels productes, dels pesos i les mesures, el mostassaf completava el nombre de funcionaris de més importància; el sequier o sequiers constituïen una peça fonamental de l'engranatge municipal, sobretot en els pobles situats a la vora dels grans cabals.

A part de l'amplitud numèrica, allò que caracteritzava els càrrecs municipals era la curta durada. Salvant el síndic i els advocats, que eren vitalicis, i el racional, que, atesa la dificultat de la faena, fruïa d'un mandat triennal amb possibilitat de "renomament", la durada normal d'aquests càrrecs era anual i eren nomenats en unes dates fixes: els jurats, la vespra de Pasqua de Pentecosta, és a dir, cinquanta dies després del diumenge de Resurrecció, mentre que el mostassaf s'esqueia per Sant Miquel.

A poc a poc, va forjant-se una elit restringida que monopolitza al seu favor el govern de les ciutats reials. Un grup reduït de famílies es perpetuà en el poder utilitzant tota una sèrie d'estratègies electorals: accediren regularment a les magistratures municipals a través d'uns circuits institucionals que presentaven una aparença democràtica/rotatòria.

El quatre-cents fou clau en aquesta evolució. Si l'autonomia municipal, al servei d'un patriciat urbà nascut de la fusió d'interessos entre un sector de l'estament ciutadà i de la noblesa domiciliada en la ciutat, coneixerà alguna amenaça serà, precisament, per l'intervencionisme creixent del poder reial. El 1418, Alfons el Magnànim introduïa a la ciutat de València la pràctica de la *ceda*, consistent en la reconversió de les dues llistes de dotze candidats —per a ciutadans i per a nobles— del sistema de “cooptació mínimament atzarós”. Aquestes llistes no les confeccionarien els jurats sortints i les comissions de prohoms del Consell, sinó el rei i els seus oficials, i s'hi havia d'adequar el Consell General en l'elecció anual dels càrrecs. I així, si bé es mantenien tots els privilegis de l'autonomisme municipal, en la pràctica la monarquia intervenia en el sistema i a València controlava una oligarquia que, a canvi de votar tots els subsidis demanats per la reialesa, refermava el seu poder, ja que depenien d'aquesta tota la resta d'eleccions.

Paral·lelament, en altres viles del regne, com Xàtiva, Castelló o Alacant, s'instaurava el règim de *sach e sort* o insaculació dels càrrecs municipals. Aquest consistia en la confecció de llistes amb el mateix nombre de persones per a les mans —major, mitjana, menor—. Els candidats, una vegada estaven en el sac, estaven de per vida: els candidats, reiterativament elegibles, si no sortien un any podien fer-ho un altre. La insaculació pacificava les lluites entres bàndols, ja que propugnava un nombre semblant de matrícules de cada mà a les diverses llistes. A més, tenia marcat l'accent electoral en la seua confecció prèvia, la qual podia ser consensuada en els districtes parroquials, o fins i tot en el si dels oficis gremials. Des d'Alfons el Magnànim, la insaculació es revelà com un sistema capaç d'apaivagar, mínimament, la conflictivitat política municipal, tot i que, amb el temps, la Corona aconseguí intervenir en les borses insaculadores, amb la possibilitat de revisions permanents de les matrícules. La modificació dels sistemes electorals preluïaven la completa subordinació, en els temps moderns, de la ciutat als designis de la monarquia.

El patrimoni reial

Els recursos del rei eren diversos i abundants en aparença, i derivaven de les terres i immobles sota domini directe de la Corona i de les rendes i drets que produïen: terçdelmes, censos agraris; de l'aprofitament del domini públic: boscos, salines, mines; de

regalies, com ara seques i moneda, escrivanies; dels monopolis estatals: mercats i fires, forns, molins; de les contribucions de caràcter local, com les cenes; de les rendes de l'administració de justícia; dels tributs de les comunitats jueva i sarraïna; dels impostos indirectes ordinaris sobre la circulació dels béns, com són lleudes, peatges o pontatges; sobre el consum, com els drets del pa, el vi i la carn, i molts altres de menys entitat. Tot això era el patrimoni ordinari del rei, que es complementava amb demandes extraordinàries com les fetes a les Corts.

Però quan aquests recursos, sumats als subsidis de corts, no eren suficients (com passava durant la guerra de Castella, a mitjan segle XIV, per exemple) i, d'altra banda, el rei no podia acudir per a complementar-los a les demandes directes als súbdits (per cerimònies i ocasions especials, com maridatge, coronatge, etc.), acudia cada vegada amb més freqüència la venda del patrimoni de la Corona des de final del segle XIII. Amb tot, fins a mitjan segle XIV, tot i que les alienacions del patrimoni havien sigut importants, els monarques havien pogut recuperar, en els moments de pau, allò que havien hagut de vendre/alienar en els moments difícils. Però les alienacions prengueren un ritme vertiginós durant els regnats de Pere el Cerimoniós i de Joan I, especialment per les guerres continuades i l'augment dels nivells de vida.

Les guerres acceleraren el procés de desintegració del patrimoni reial i portaren les finances reials a una situació de penúria extrema. Per aquesta raó els reis es veren obligats a vendre o empenyorar els dominis territorials, com també s'hagué d'empenyorar o assignar moltes de les rendes reials. L'empenyorament suposava rebre liquiditat de manera ràpida i poder, amb aquesta, pagar les necessitats més immediates, però a la llarga suposava un perjudici important per al capital de la monarquia, ja que d'aquesta alienació no tornarien a entrar-hi diners. En els darrers temps de Joan I, la situació de les finances reials era autènticament crítica.

L'ordenació i el sanejament de les finances reials foren una de les màximes preocupacions de Martí l'Humà, comprensible perquè heretà un Patrimoni depauperat, les rendes del qual no arribaven a cobrir les despeses ordinàries i eren notòriament insuficients per a l'empresa de pacificar Sicília i emprendre la de Sardenya. El 1397 escriu als jurats d'Alzira demanant una subvenció perquè "Nós siam posats en necessitat de nostre viure, per ço com en nostre novel regiment havem trobat tots nostres emoluments e drets reals, sense causa e culpa nostra, alienats e dissipats".

El gener de 1399, el rei atacava directament el problema i cercava una nova base legal per a impedir la desintegració en declarar la inalienabilitat del patrimoni reial. El nou compromís assumit per la Corona fou inclòs en una nova redacció de la pragmàtica de la “unitat dels regnes”, llei fonamental que els reis havien de jurar en pujar al tron.

La veritat és que, com havia succeït sempre, el nou jurament d’inalienabilitat no seria respectat amb massa constància. La necessitat peremptòria de trobar diners per a fer front a les despeses estatals més urgents se sobreposà sovint a una política de plantejaments més amplis i assenyats. El mateix rei Martí un any després es despenia del castell de Bar, prop de la Cerdanya. Però, amb tot, sí que fou un pas endavant ja que es començaren a cercar maneres per a “recomprar” el patrimoni reial.

Pel que fa al regne de València medieval, a principi del segle XV el patrimoni reial estava integrat per unes divuit batlies amb els seus termes respectius, encapçalades, òbviament, per la ciutat de València: Morella, Castelló de la Plana, Vila-real, Borriana, Ademús, Castellfabib, Alpont, Morvedre, Alzira, Cullera, Xàtiva, Ontinyent, Biar, Xixona, Penàguila, Alacant i Xixona, més l’anomenat antic patrimoni, amb viles com Lliria, Sogorb o les aljames de la Vall d’Uixó.

Òbviament la batlia de València és la més important, ja que ella tota sola recaptava més del 50 % dels totals anuals (uns 277.000 sous cap a 1414).

Cal tenir en compte que la fiscalitat ordinària es completava amb els subsidis votats a Corts. Per fer-nos-en una idea del volum, en aquests anys de mandat de Ferran I els valencians pagaren 385.000 s. el 1413 i 1414; 435.000 el 1415; 427.000 el 1416, i 479.000 el 1417.

Doncs bé, bona part de les rendes ordinàries es trobaven alienades a diversos personatges o institucions, per raó de préstecs que havia sol·licitat la Corona. El problema, però, és que a mesura que avança el segle XV les dificultats aniran creixent, i en molts indrets es caurà en un autèntic col·lapse.

3.4. Del casal de Barcelona a la dinastia Trastàmara

De Jaume I a Alfons I el Benigne

Jaume I, després d’un llarg i fructífer regnat, estant a Alzira, va decidir ingressar com a monjo a l’orde del Císter i dividir el seus regnes entre dos dels seus fills. Al primogènit en

aquell moment, Pere, li deixava els dos regnes principals de la Corona d'Aragó (Aragó i Catalunya) junt al gran nou regne que havia conquerit i creat, València. Al seu segon fill, de nom homònim al del rei, li deixava els seus regnes patrimonials vinguts a ell per herència femenina, com el Montpeller o el Rosselló i la Cerdanya, o el seu primer regne conquerit, Mallorca. Així, el monarca continuava amb una tradició més pròpia de segles anteriors, on la “patrimonialització” del poder implicava que els monarques i emperadors en morir dividiren entre els seus fills els seus territoris. Una divisió territorial com aquesta no es tornarà a donar fins que Alfons el Magnànim cedirà el regne de Nàpols en 1458 al seu fill natural, Ferran.

La divisió decretada pel rei Conqueridor suposava la creació del regne privatiu de Mallorca. Entre els dos regnes, i més específicament entre els dos reis, no hi hauria una relació d'estreta cooperació contra els enemics exteriors i interiors sinó més aviat al contrari: s'evidenciaria una enemistat entre els germans que esdevindrien, en més d'una ocasió, un baluard pels adversaris del contrari. En aquest sentit, el 1278, Pere el Gran va intentar cobrar el bovatge a Catalunya sense jurar abans els privilegis i trobà la resistència general dels estaments polítics. Tot i que ho va apaivagar, s'inicià una revolta a les zones altes de Catalunya. Així, ajudat pels comtes de Pallars i Foix i pel vescomte de Cardona, Ermengol X lluità per a controlar el comtat d'Urgell i s'alià amb Jaume de Mallorca contra el rei Pere. El rei prompte posà en setge els nobles i reprengué el seu germà per la seua postura a favor dels amotinats, a qui demanà que li fera jurament de fidelitat i homenatge per les terres que havia heretat del pare d'ambdós. El rei de Mallorca acceptà amb la condició que els seus successors foren qui li rendiren aquesta submissió i no ell. Aquest acord era un primer pas per a reintegrar aquest regne als governats pels reis de la Corona.

Però, si hi hagué una empresa que marcà el regnat de Pere el Gran, aquesta va ser, sens dubte, la qüestió siciliana. El 30 de març de 1282 bona part dels sicilians s'aixecaren contra el govern angeví (dels Anjou) a l'illa. Per deslliurar-se d'aquesta dinastia d'origen francès, l'oligarquia dirigent cridà Pere el Gran, rei de la Corona d'Aragó i marit de Constança Hohenstaufen, la darrera, hereva d'un monarca Hohenstaufen, dinastia imperial a qui els Anjou havien guanyat en batalla per a aconseguir el govern de l'illa. Aquest episodi, anomenat les “vespres sicilianes”, és un dels més coneguts —particularment per l'òpera de Verdi— de la història medieval europea. Arran d'aquesta crida, i agafant-la per a legitimar-se, Pere el Gran desembarcà a Trapani cinc mesos després, on l'oligarquia el jurà com a nou monarca i, amb l'ajuda de les tropes portades pel rei Pere, expulsaren els angevins i la seua flota de Sicília.

Sembla una mica sospitós i precipitat que el monarca tinguera a punt l'estol reial i prou servents i provisions per a posar-lo a flotar en només cinc mesos. Això es deu al fet que la crida dels sicilians no va prendre el rei per sorpresa i que ja havia estat, amb anterioritat, fent tots els preparatius necessaris per a embarcar-se en aquesta empresa. La cort de Pere i Constança estava plena de dissidents de la cort Hohenstaufen que cercaven en l'hereva de Manfred la seua legítima reina i protectora per a la seua causa. L'herència de drets sobre l'illa que Constança transmetia a Pere i als seus fills és un dels motius que dona Bernat Desclot en la seua crònica:

“Ben sabets que el regne és de la dona Regina, muller mia, e de mos fills, e aquest rei Carles tenia'l a gran tort. E pus així és esdevengut que l'apostoli no em vol fer nengun secors perquè jo romangués ací per conquistar la terra de Frèquia, és, mon cor que jo baja pendre lo regne de Sicília, pues ells lo'm reten” (Bernat Desclot, 2008: 182).

Així, temps ençà, el monarca havia estat preparant una tropa per a viatjar, suposadament, a Tunísia per a fer la croada allí contra els musulmans. Aquesta era la motivació que l'havia portat a construir una flota en les principals drassanes de la Corona i així ho havia comunicat al papa Martí IV. Quan es va produir la crida siciliana, el monarca va emprar la flota prèviament construïda per a aquest fi, i convertia, a la vegada, el seu antic aliat Martí IV en un nou enemic que faria unió amb la causa angevina. Així, junt als Anjou, principals damnificats per la crida siciliana, i al Papat, el monarca de França, vinculat amb llaços de sang amb la dinastia Anjou, també s'alià contra el rei Pere. Carles d'Anjou, antic rei de Sicília, el papa Martí IV i Felip III de França serien els principals actors en aquest conflicte en el qual el rei Pere només podria defensar-se, ja que el colp inicial l'havia donat ell mateix i ara calia esperar i preparar-se per a les conseqüències.

La resposta del “bloc angeví” no es va fer esperar. I ràpidament Martí IV va excomunicar Pere el Gran i, poc després, eximí tots els seus vassalls del jurament de fidelitat. Ja no era un rei cristià i el sistema del vassallatge feudal tenia en la creença cristiana un dels seus punts estructurals més forts. Així, amb una gran potència retòrica i política, el Papat deixava Pere el Gran sense possibilitat de tenir legitimació com a monarca en la seua pròpia terra i justificava les accions de tot aquell que no volguera seguir la crida del rei. En aquest mateix sentit, com que la Corona necessitava un rei cristià, el Papa va infeudar el fill primogènit de Felip III com a legítim monarca dels regnes del rei Pere. Veiem, doncs, com el Papat va esdevenir un actor polític de primera magnitud concedint i llevant legitimitats i

repartint-les segons els seus propis interessos en la lluita entre angevins i gibelins que s'estava portant a terme arreu d'Europa, però, especialment, a la Mediterrània.

Mentre es preparava la guerra i el Papat prenia totes aquestes iniciatives, Carles d'Anjou desafia Pere el Gran a un combat singular en Bordeus. En un primer moment el rei acceptà, ja que, segons afirma la crònica de Desclot, de la seua part estava Déu i la legitimitat de no haver fet res contrari a la fe. Tanmateix, les possibilitats que aquest combat singular acabaren en l'assassinat del monarca eren massa grans com per permetre que aquest arriscara la seua vida —hem de tenir en compte que Pere el Catòlic va morir en combat a les terres del nord de Catalunya i la idea encara ressonaria en la memòria col·lectiva—. Així, el combat mai es va produir però ens ha deixat una narració cronista de gran qualitat.

La guerra semblava, doncs, inevitable i es tractaria d'una gran guerra a la mar i a la terra, i no només contra els Anjou sinó també contra el rei de França. Per això, el monarca necessitava cercar finançament extraordinari per a poder sufragar-ho. El 1283 el monarca va convocar Corts d'Aragó, València i Catalunya per sol·licitar un donatiu per a la campanya. La demanda fonamental de les Corts aragoneses va ser instaurar el *Fuero de Aragón* a la totalitat del regne de València. El rei els negà la demanda i, és més, en les Corts de València va concedir el *Privilegium Magnum*, aquell que ratificava la diferenciació del regne dels altres territoris de la Corona. Els síndics de les Corts aragoneses no estigueren d'acord i van considerar que les accions empreses pel monarca i els tributs que s'estaven començant a pagar per a sufragar la guerra eren il·legals i il·legítims ja que les Corts no li havien donat suport per a l'empresa militar. Per tant, es reuniren a Saragossa per a fer la *Unión de Aragón* contra el monarca, a qui sol·licitaren la confirmació general dels seus privilegis i furs. El monarca hagué de saber i d'acceptar que no aconseguiria ajuda dels aragonesos, a banda de concedir i crear la figura del *Justicia de Aragón*, que volia ser una mena d'àrbitre entre les parts. Tanmateix, tampoc va permetre que això suposara més alçaments hostils contra ell o les seues polítiques exteriors. Així, quan Juan Núñez de Lara actuà per a controlar definitivament el senyoriu independent d'Albarrasí, el rei decidí prendre'l per la força el setembre de 1284. A Catalunya, les accions del monarca també van ser mal vistes en un primer moment, però a canvi de, suposadament, reunir anualment les Corts, els estaments concediren les demandes al rei Pere.

Mentrestant, la guerra a la mar avançava. Roger de Llúria, l'almirall de la flota, en una batalla naval entre Sicília i Calàbria capturà Carles d'Anjou el jove. El 1284 el consell reial

de França forçà el rei Felip III a cedir la Corona d'Aragó per al seu segon fill, Carles. La guerra era inevitable i prenia el caràcter de croada per al bàndol francès, que, a més, tenia el suport econòmic del Papa.

A la primavera de 1285 s'inicià l'atac als territoris de la Corona, concretament sobre Catalunya. Amb 8.000 soldats el rei francès entrava al nord de Catalunya i obligava el rei Pere, fortament limitat per la manca d'ajuda aragonesa, a mantenir una posició defensiva en l'Empordà. En aquest moment, Jaume de Mallorca prenia partit pel bàndol francès i els seus territoris; especialment el Rosselló i la Cerdanya esdevindrien un escenari per la preparació i, en cas de necessitar-ho, de refugi. L'avanç de les tropes franceses suposà posar en setge Girona durant cinc mesos, mentre des de la mar es portava la flota siciliana liderada per Carles d'Anjou. Entre el 3 i 4 de setembre de 1285 es va donar la batalla pel golf de Roses, on l'almirall Roger de Llúria va aconseguir vèncer Carles d'Anjou i evità l'arribada de reforços a Catalunya. Girona caigué el dia 7 de setembre, però ràpidament hagueren d'abandonar la ciutat. Després d'alguna batalla més, les tropes de la Corona d'Aragó estaven guanyant clarament la guerra i els francesos emprengueren la fugida cap al nord. En aquest context, el rei de França Felip III morí, la qual cosa suposà la victòria per a la Corona d'Aragó, tot i que va ser una victòria amarga perquè només sis dies després, l'11 de novembre, morí també el rei Pere el Gran. La fi de la guerra no suposaria la pau, que no arribaria fins al 1295.

A la mort del rei Pere, el seu fill, Alfons, el va succeir com a rei de la Corona. Una de les primeres accions que portà a terme va ser una represàlia contra al seu oncle, el rei Jaume de Mallorca, per la seua aliança amb els francesos. A final de 1286 el rei prendria Mallorca i Eivissa. A més, inicià les accions per prendre Menorca als almohades. Així, entre el 5 i el 21 de gener de 1287 passà a l'acció i prengué ràpidament Maó. El cabdill almohade al cap va fugir de Maó i es va refugiar al centre de l'illa, on les tropes feudals l'assetjaren el temps suficient per a arribar a un acord. Ell i uns 200 membres de la seua cort podrien escapar i exiliar-se a canvi d'entregar l'illa. La resta de la població no va tenir tanta sort i va ser esclavitzada, assassinada o subhastada públicament.

Però el regnat del rei Alfons no va suposar la fi de la qüestió siciliana, ans al contrari, la situació es va mantenir igual. I no seria fins el regnat del seu germà i successor Jaume II quan s'arribaria a un tractat de pau, la Pau d'Anagni, el 1295. Les condicions de la pau:

- La Corona d'Aragó cedia Sicília al Papat a canvi d'aconseguir un any després els drets sobre Sardenya i Còrsega i 12.000 lliures torneses.

- Reintegració de les conquestes d'Alfons el Franc al regne privatiu de Mallorca.
- França renunciava al seu dret sobre la Corona d'Aragó i el rei tornava a ser cristià.
- Aliança entre les parts a través d'un matrimoni: entre el rei Jaume II i Blanca d'Anjou, filla de Carles d'Anjou.

Avançant en el temps, una de les qüestions polítiques que influiria més al regne de València seria el regnat d'Alfons el Benigne (1327-1336). El Benigne no fou el fill primogènit de Jaume II i Blanca d'Anjou, però sí el que acabà succeint el monarca. El seu germà, l'infant Jaume, va decidir deixar la família reial i el càrrec de primogènit el 1319 quan, a punt de casar-se amb la infanta Elionor de Castella, suposadament va abandonar d'amagat la cerimònia per a anar a ingressar com a eclesiàstic de l'orde de Montesa. A conseqüència d'aquest fet, Alfons passà a esdevenir el primogènit i hereu de la Corona. El nou infant primogènit estava casat amb Teresa d'Entença, qui prompte li donaria diversos fills barons, entre aquests, el futur Pere el Cerimoniós. Tanmateix, la infanta Teresa mai arribà a esdevenir reina ja que moriria a l'octubre de 1327, cinc dies abans que el rei Jaume II. En arribar al tron, el monarca cercaria una nova reina per a tenir al seu costat de consort. Per a aquest fi, es rescataria el compromís trencat pel seu germà i es casaria amb la infanta castellana Elionor de Castella, quasi deu anys després.

El casament i posterior naixement dels infants Ferran el 1329 i Joan el 1330. Segons la crònica de Pere el Cerimoniós, el monarca instigat per la reina Elionor va fer unes grans concessions als infants, que deixaren vertaderament minvat el reial patrimoni del regne de València. Per a l'infant Ferran: Xàtiva, Alzira, Morvedre, Morella, Castelló i Borriana, junt amb Oriola, Alacant, Guardamar, Elda i Novelda i les importants ciutats de Tortosa i Albarrasí. Seguint també la crònica del Cerimoniós, Zurita afirmava que la instigació de la reina estava desmembrant el regne de València en favor del seu fill major, Ferran, per fer d'aquest tot un senyor feudal de gran importància que poguera plantar cara al seu germanastre i hereu de la Corona, Pere el Cerimoniós.

Aquesta donació va suscitar entre les viles reials valencianes una protesta sonora que coordinaren davant del monarca. Davant d'aquest, com a síndic de la ciutat de València i cap de l'estament reial, es presentava Francesc de Vinatea el 1333 demanant al monarca que es retractara de les concessions. Davant la protesta, la reina, tot segons la crònica de Pere el Cerimoniós, adduí:

“Senyor, esto non consentría el rey don Alfonso de Castilla, hermano nuestro, que ell no degollase a todos.

E lo senyor rei respòs:

Reina, reina, el nostre poble és franc, e no és així subjugat com és lo poble de Castilla, car ells tenen a nós com a senyor, e nós a ells com a bons vassalls e companyons”.

Avui en dia, gràcies a les investigacions de diversos especialistes, sabem que els fets de Vinatea no ocorregueren d'aquesta manera. Aquesta narració dels fets no és més que una narració propagandística impulsada pel monarca Pere el Cerimoniós i que ha suposat que molts autors fins a l'actualitat hagen mal interpretat els fets i hagen creat un mite de la participació de Vinatea i la relació entre la ciutat de València i el rei Alfons. Tanmateix, avui coneixem que les donacions esmentades no foren només a l'infant Ferran sinó que part d'aquestes, concretament les cinc principals viles reials del moment, Xàtiva, Alzira, Morvedre, Morella i Castelló, foren una donació en concepte d'arres. Per la seua banda, l'infant Ferran aconseguia al regne de València: Borriana, Oriola, Alacant, Guardamar, Elda i Novelda. Les viles valencianes protestaren per la donació com a senyoriu a la reina Elionor ja que la donació en arres no només suposava la donació de la renda sinó també de la jurisdicció. Ací, entre 1329 i 1330, és possible que ocorregueren certs fets de protesta amb Francesc de Vinatea com a síndic de la ciutat, però no després ni amb la magnitud que la crònica li va donar. Amb tot, les donacions serien acceptades, ja que el rei Alfons amenaçà amb sotmetre violentament els nuclis que no acceptaren retre homenatge a la reina. Aquesta situació duraria fins al 1336, quan el rei Alfons va morir i el seu successor, el rei Pere, intentà acabar amb la situació. La reina i els infants ajudats per Pere de Xèrica fugirien de la Corona i trobarien auspici en la Cort castellana, on el rei del moment era el germà mateix de la reina Elionor. En l'exili dues de les parts més interessades, el nou monarca inicià un judici contra aquests i contra les donacions que es resolgué amb l'arbitratge de l'infant Ramon Berenguer i l'infant don Juan Manuel. La reina mantindria les rendes de les viles, però es reintegrarien al patrimoni reial i la jurisdicció romandria en el monarca. Per la seua banda, l'infant Ferran mantenia quasi la totalitat de les donacions, mentre que les concedides per testament a l'infant Joan s'acceptaven, tot i que amb alguns ajustos.

Aquesta situació es resoldria a les acaballes de 1337, però la resolució només incrementaria una enemistat que posteriorment seria una arma molt perillosa per al poder del Cerimoniós en dos ocasions: la guerra de la Unió (1347-1348) i la guerra contra Castilla (1356-1375).

La guerra de la Unió 1347-1348

La guerra de la Unió és un conflicte que atacà directament el cor de la governabilitat valenciana a la primera meitat del segle XIV. A l'inici de 1347 el rei Pere el Cerimoniós decidia designar la seua filla primogènita Constança, filla d'aquest amb Maria de Navarra, com a governadora general de la Corona i hereva en detriment del seu germà, l'infant Jaume, i dels seus germanastres, els infants Ferran i Joan, fills del rei Alfons i Elionor de Castella. De fet, els Cerimoniós demanà als nous governadors del regne de València (ençà i enllà Xixona) en nom de l'autoritat de la infanta Constança i no de l'infant Jaume, germà del rei, i a qui ell havia fet renunciar al càrrec. En aquell moment el jurament es va donar i la ciutat de València, entre altres, va dir que estudiaria la legalitat de la demanda. De moment i a mitges, s'acceptava la demanda del Cerimoniós. Aquesta s'havia fet sota la clàusula que la infanta seria hereva fins que el Cerimoniós tinguera un fill. En aquell moment la reina Maria estava embarassada i després de tres parts en què havia donat filles al monarca s'esperava que aquest fora un infant. A les primeries de març la reina donà a llum un infant, l'infant Pere, que havia de succeir el monarca, però en les primeres hores de vida va morir junt amb la seua mare, qui va morir pocs dies després. La situació, aleshores, es tornava més complexa. El rei s'havia de tornar a casar i intentar tenir més fills, mentre la infanta Constança seria l'hereva de la Corona. És en aquest moment quan les principals viles reials començaren a pressionar el monarca en contra de la mesura i li sol·licitaren la revocació de la concessió. En un primer moment el rei es va negar. La negativa del monarca era vista com un pas més en l'autoritarisme reial, que trencava amb el mecanisme de govern tradicional, el pactisme. De fet, mesures com jurar el primogènit havien de passar inexhauriblement per les Corts, però el monarca, animat per la nova cort de juristes i lletraferits rossellonesos que arribaren una vegada annexionada Mallorca, no continuà per aquest camí sinó que impulsà ell mateix les pragmàtiques per a fer-ho possible. En conseqüència, part dels membres dels estaments de les Corts, noblesa, eclesiàstics i viles reials s'aliaren en contra del monarca i iniciaren la crida a la "unió" contra aquest, en concret a Aragó i al regne de València. En aquesta Unió la presència del germà del rei, l'infant Jaume, i especialment d'un dels germanastres d'aquest, l'infant Ferran, va ser fonamental per al seu desenvolupament. Aquests es consideraven els més malparats per la designació de la infanta Constança ja que els seus drets successoris quedaven apaivagats davant les tres filles del monarca. L'infant Jaume va morir el mateix 1347, a Barcelona, durant les noves núpcies del rei Pere amb Elionor de Portugal (qui moriria de pesta 11 mesos després). Així, durant gran part del conflicte va ser l'infant Ferran el que

representava la Unió com a líder i defensor dels seus drets com a governador general i hereu masculí del monarca. El programa de la Unió recollia:

- La defensa dels furs i privilegis locals.
- Mantenir la integritat del regne i el patrimoni reial, i s'alçava contra l'alienació de viles i castells de les jurisdiccions, practicada per la Corona per a fer front a urgències econòmiques.
- La reparació dels contrafurs comesos pels funcionaris reials. A la coalició de viles reials, liderada per la ciutat de València, també es van sumar comunitats rurals, amb connotacions antisenyorials.

Les files del rei estaven dirigides pel governador del regne, Pere de Xèrica, junt amb el reforç de certs sectors de la noblesa i les ordes militars, i el de les ciutats que com Xàtiva o Morella, no havien secundat la Unió. Els unionistes van obtenir alguns èxits inicials, però amb la seua derrota militar el 1348, fracassava el projecte de l'oligarquia valenciana.

La victòria, però, fou limitada per a la monarquia. Tanmateix, hi hagué una forta repressió cap a la població foren de l'estament que foren. A més a més, l'enfrontament militar suposà un desgast financer i polític fort per a la Corona durant un moment de crisi per l'esclat de la devastadora pesta negra.

La guerra contra Castella

La guerra de la Unió també tindrà importància pel següent conflicte que durant el regnat del Cerimoniós afectarà el territori valencià de manera més significativa, la guerra contra Castella (1356-1375). La guerra és també coneguda com guerra dels Dos Peres, pel nom homònim dels dos monarques, Pere el Cerimoniós i Pere I el Cruel de Castella. La guerra es desenvolupà entre 1356 i 1365, tot i que hi hagué seqüeles fins al 1375. La guerra no es limitaria a Castella i la Corona d'Aragó, en el conflicte també prendrien part Navarra, Portugal i Granada, així com França i Anglaterra, de manera que es convertiria en un escenari més de la guerra dels Cent Anys, on en lloc del control de França es jugava l'hegemonia peninsular.

Quines foren les causes del conflicte?

- Les mútues reivindicacions sobre el regne de Múrcia. Donades les conquestes de Jaume II, el rei Pere el Cerimoniós reclamava la totalitat de Múrcia, mentre que el rei de Castella reclamava la vigència del tractat d'Almirra.

- El conflicte familiar: el Cerimoniós i els seus germanastres, cosins del rei castellà.
- La pugna pel control de la Mediterrània occidental amb Gènova, que havia esdevingut aliada de Castella. De fet, aquest va ser el detonant pel qual va esclatar el conflicte perquè la Corona d'Aragó va enfonsar dos vaixells genovesos en aigües castelleses. Castella, com a aliada de Gènova, va decidir declarar la guerra davant d'aquest atac.
- El regne d'Aragó defensà els seus interessos ramaders; el de València, la integritat territorial, i Catalunya i Mallorca, el comerç marítim. És a dir, tots els territoris de la confederació de regnes del Cerimoniós es van veure directament implicats.

Pautes de la guerra:

En el terreny militar la posició de la monarquia aragonesa serà defensiva: amb una iniciativa castellana i una reacció aragonesa. Però l'acció diplomàtica no s'aturarà en cap moment i aconseguirà arribar a acords i treves.

El rei Pere cercarà la manera de contrarestar l'efecte dels seus germanastres en la guerra o almenys d'igualar-lo amb la Corona de Castella. Per aquest motiu es produí l'aliança amb Enric de Trastàmara, germanastre natural del rei Pere de Castella. L'infant Enric posava la posició de Pere el Cruel en una disjuntiva més truculenta ja que era un fort rival per a competir pel seu tron. El rei de la Corona d'Aragó li donaria suport en les seues aspiracions a conquerir el tron castellà a canvi del reconeixement sobre el regne de Múrcia per a la Corona d'Aragó. Per la seua banda, això va incentivar l'aliança formada ja des d'abans entre Pere el Cruel amb els infants d'Aragó Ferran i Joan. Ambdós monarques havien posat l'enemic a un pas de la guerra civil.

En aquesta situació s'arriba a una primera treva: el setembre de 1356.

Però això no aturarà l'acció diplomàtica. L'infant Ferran es reconcilia amb el Cerimoniós, a canvi de ser anomenat governador general tot i saber que hauria de renunciar al càrrec a la majoria d'edat de l'infant Joan (fill de Pere el Cerimoniós i Elionor de Sicília), nascut el 1350. Pere el Cerimoniós aconseguia acabar amb la possibilitat, de moment, que s'originara una guerra civil a la Corona i continuava donant suport a Enric de Trastàmara, just per a provocar-la a l'altre costat.

Com a conseqüència, el juny de 1358, Pere el Cruel executa l'infant Joan (fill d'Alfons el Benigne i Elionor de Castella) i la seua mare, la reina vídua Elionor; és a dir, la seua tia. Això inicia la segona fase de la guerra:

En aquesta nova fase, la guerra arribà fins a les costes catalanes i la flota castellana atacà Barcelona i Eivissa i els atacs castellans per terra se centraren al sud valencià i a la frontera amb Aragó.

El maig de 1361 es tornà a signar una treva, de Deza-Terrer, per la qual, totes les conquestes foren anul·lades. Tanmateix, el Cerimoniós hagué de renunciar a l'ajuda dels germanastres de Pere el Cruel (Enric de Trastàmara i Don Tello).

El juny de 1362 començaria la tercera fase, en la qual ràpidament els castellans avancen amb grans victòries a terra i prenen Tarassona, Terol, Xèrica, Morella i Sogorb. Ací es va produir el primer setge de València. La resposta del Cerimoniós va ser més aviat lenta i va haver d'esperar fins a tenir les 270.000 lliures votades per les Corts catalanes. Així va fer alçar el setge de València al rei de Castella i refugiar-se a Morvedre (Sagunt). El juliol de 1362, a pesar de la situació tan compromesa en la qual es trobava el Cerimoniós, es va signar un nou tractat de pau, el tractat de Morvedre.

A final de 1363 es van reprendre de nou les hostilitats castellanes i el sud valencià quedà devastat fins a Morvedre. El març-abril de 1364 es va produir el segon setge a la ciutat de València. Tanmateix, la ciutat resistí i a l'inici de 1365, el Cerimoniós realitzà la seua contraofensiva i repregué nuclis com Morvedre. Però no serà fins a 1366 quan la guerra s'ature definitivament als territoris de la Corona d'Aragó i se centre a Castella. El Cerimoniós aconsegueix contractar les Companyies Blanques dirigides per Bertran Duguesclin, qui arribà a ser contestable de França, i que estaven acantonades després d'una fase de treva a la guerra dels Cent Anys. Ara sense treball es trobaven a l'espera de nous encàrrecs, cosa que esdevenia una molèstia important per al rei de França. Amb aquestes s'aconseguí entrar a Castella. Per la seua banda, Pere el Cruel va aconseguir ràpidament l'ajuda del monarca anglès i d'un dels seus grans comandants, el príncep negre Eduard de Woodstock.

Així, a Nájera el 1367 es produí una batalla en la qual el bàndol francès tenia el suport dels simpatitzants d'Enric de Trastàmara, que tot i ser majoria, perderen davant els seguidors del monarca castellà i les tropes angleses. Tanmateix, Pere el Cruel trobaria la mort a

Montiel dos anys després, el 23 de març de 1369, a mans d'Enric de Trastàmara, qui es corona rei de Castella i inicia una nova dinastia.

Fins a l'entronització del rei d'Enric de Trastàmara i des de l'entrada de les Companyies Blanques no hi havia hagut cap nou moviment bèl·lic ni conflicte a la Corona d'Aragó. No obstant això, en arribar al tron castellà, Enric es desdiu dels acords de Binèfar, signats l'octubre de 1363, pels quals cedia a la Corona d'Aragó el regne de Múrcia, Conca i altres places frontereres, i es reanimen les hostilitats.

Finalment se signarien els tractats d'Almazán (abril de 1374) i de Lleida (maig de 1375), pels quals:

- Les fronteres de Torrellas i Elx de 1305 repartien el regne de Múrcia entre les dues monarquies.
- Sentenciava una indemnització de 180.000 florins per a la Corona d'Aragó en concepte de danys de guerra
- L'infanta Elionor (filla del Cerimoniós) és promesa a Joan de Trastàmara, hereu d'Enric de Trastàmara.

Després de la guerra s'agreugen les dificultats de la Corona d'Aragó, especialment econòmiques. Per a pagar-la, el monarca, a més de demanar constants subsidis a les corts, hagué d'alienar una gran part del patrimoni reial, i, a més, demanar préstecs quantiosos, que posaren en una situació complexa les finances de la Corona. Els deutes i la minva econòmica de la monarquia s'arrastraria fins al final de la centúria quan el rei Martí l'Humà optà per una política de reintegració del patrimoni reial. Així mateix, l'altra conseqüència de la guerra era l'afermament de l'hegemonia de Castella a la península, ja que s'havia evidenciat que la Corona d'Aragó no era capaç de fer-li front o, almenys, no militarment.

Aquesta és una qüestió que sembla lògica des del punt de vista de les magnituds de cada estat. Tanmateix, no es pot obviar que el resultat final de la guerra va ser un empat i tot i els grans sacrificis que efectivament feu la monarquia aragonesa és incontestable que aquesta amb un territori i una població molt inferior va ser capaç de fer front a Castella gràcies a un avançat sistema d'exaccions fiscals que drenaven els beneficis que es produïen al regne cap al monarca i a unes ciutats que es col·locaven a la cúspide del desenvolupament econòmic i comercial europeu.

Les bandositats durant els regnats de Joan I i Martí l'Humà

Entre els segles XIV i XV, els regnats de Joan I (1387-1396) i Martí l'Humà (1396-1410) es van caracteritzar al regne de València per les tensions horitzontals entre la noblesa i els estaments ciutadans de les principals ciutats i viles pel control dels governs municipals, que prompte van anar més enllà.

La violència va desembocar en una vertadera guerra de bàndols, que s'enfrontaven per controlar totes les esferes de poder en les quals s'encontraven (l'entorn de la cort i casa reial, els governs municipals, etc.).

En el cas valencià es crearen dues grans faccions: la encapçalada pels Soler, substituïts pels Vilaragut en aquest moment, i els Centelles. Aquest conflicte és conegut com les "bandositats":

- Violència física.
- Estratègies d'arraconament polític (llevar a tots els partidaris de càrrecs de govern o del màxim possible).
- Estratègies per a perjudicar econòmicament (retornar préstecs per a evitar que entraren pensions dels censals o obligar a concedir préstecs forçosos que no s'anaven a tornar).

Tot això es va donar de manera generalitzada arreu del regne de València on les famílies i elits ciutadanes/vilatanes lluitaven pel control de la totalitat de les institucions reials i municipals més enllà dels límits de circumscripció urbana. La situació fou de gran magnitud en dues circumstàncies en concret: la mort del rei Joan I i el regnat de Martí l'Humà, aproximadament entre 1402 i 1403. En la darrera, la violència per controlar els governs municipals va arribar a tal extrem que les parts imploraren al monarca que acudira personalment a València per tal de posar fi al conflicte. El monarca, com a àrbitre i garant de la pau i la justícia, acudí a València i intentà posar ordre en el govern municipal repartint-lo de manera equitativa entre les faccions i sospesant el paper de cadascuna pel posterior organigrama urbà.

El compromís de Casp

Tanmateix, aquesta conflictivitat entre els bàndols va esclatar amb una magnitud sense precedents durant l'Interregne, període entre 1410 i 1412, en el qual la Corona d'Aragó no té monarca vigent. El 1410 Martí l'Humà va morir sense descendència masculina i es decretà que foren els regnes els que escolliren el successor. Davant l'aprovació d'un

monarca moribund es procedí a reunir parlaments als tres regnes. Tanmateix, les bandositats cristal·litzaren en aquest context i els bàndols tant a València com a Aragó no es posaren d'acord on reunir-se i es van produir, en tots dos, dos parlaments distints. En el cas valencià, un mediatitzat pels Centelles i l'altre pels Vilaragut, famílies que eren les caps de cadascun dels bàndols en conflicte.

L'elecció s'havia de donar entre 5 possibles candidats, tot i que molt prompte només en quedaren dos.

- Frederic de Luna, fill natural de Martí el Jove (fill de Martí l'Humà i mort abans que aquest en una expedició a Sardenya).
- Lluís d'Anjou. Net de Joan I, fill de Violant d'Aragó i Bar amb Lluís II d'Anjou.
- Alfons el Vell, comte de Ribagorça, Villena i Dènia. Senyor de Gandia. Era net de Jaume II (fill de Pere d'Aragó i Anjou).
- Ferran de Trastàmara. Net de Pere el Cerimoniós, fill d'Elionor d'Aragó i Sicília i Joan I de Trastàmara (matrimoni sorgit del tractat d'Almazán).
- Jaume d'Urgell. Besnet d'Alfons el Benigne. Fill de Pere II d'Urgell, qui era fill de Jaume I d'Urgell (qui era fill d'Alfons el Benigne i Teresa d'Entença i per tant, germà del Cerimoniós).

Però prompte els altres candidats quedaren sense suport (Alfons era massa major, Frederic massa jove i Lluís va perdre el seu principal valedor, el papa Benet XIII), per la qual cosa la decisió quedava entre Jaume d'Urgell i Ferran de Trastàmara.

Ambdós candidats desplegaren les seues estratègies diplomàtiques per a cercar el suport de les corts que en cada regne s'havien convocat. El temps passaria sense trobar-se cap solució fins que, a l'inici del mes de febrer de 1412, se signà la concòrdia d'Alcanyís, per la qual s'arribà a un acord entre els regnes per a procedir a l'elecció d'un nou monarca: les Corts de cada regne escollirien tres representants (tres per Aragó, tres per València i tres per Catalunya) i els nou representants reunits a Casp serien els qui devien votar entre els candidats i escollir per a la votació del nou monarca.

A final d'aquest mateix mes es va produir la batalla decisiva en territori valencià entre els bàndols que defensaven cada candidat, la batalla del Codolar (27 de febrer de 1412). En aquell moment el governador del regne, Guillem de Bellera, i els Vilaragut controlaven la ciutat de València, i poc abans havien expulsat els Centelles de la ciutat i d'altres grans

municipis del regne. Els Vilaragut i el governador del regne donaven suport a la causa de Jaume d'Urgell mentre que els Centelles s'aliaren amb Ferran de Trastàmara. En la batalla del Codolar, prop de Sagunt, les tropes dels Centelles ajudades per tropes de reforç enviades pel regent de Castella van vèncer els Vilaragut i reprengueren el control de la ciutat.

Aquesta facció seria l'encarregada d'escollir els compromissaris que anirien a Casp per a votar el nou candidat. Els compromissaris foren:

- Per València: Bonifaci Ferrer (F), Vicent Ferrer (F) i Pere Beltrán (abs.) (substituint Ginés Rabassa)
- Per Aragó: Domingo Ram (F), Francisco de Aranda (F) (enviat de Benet XIII) o Berenguer de Bardají (F)
- Per Catalunya: Pere de Sarriga (J), Bernat de Gualbes (F) i Guillem de Vallseca (J)

Les reunions començaren el 22 d'abril i el 28 de juny es va llegir la sentència arbitral: Ferran de Trastàmara, coregent de Castella, era el nou rei de la Corona d'Aragó.

La dinastia Trastàmara: entre les guerres peninsulars i l'expansió mediterrània

El nou rei de la Corona d'Aragó, Ferran I (1412-1416), tenia per davant la sempre complicada empresa, com a nou monarca, d'establir unes bases de poder per la seua persona i garantir la successió pels seus fills. Per a fer-ho, necessitaria:

1. Acabar amb la dissidència i els seus adversari polítics: el seu principal adversari polític era Jaume d'Urgell, qui després de la sentència arbitral de Casp reuniria tropes de senyors lleials i es rebel·laria contra el nou rei Ferran de Trastàmara el 1413. Al regne de València va obtenir el suport d'algunes viles reials com Castelló, però poc va poder fer contra el ja proclamat monarca. Aquesta revolta acabaria amb un setge a Balaguer, fortalesa i refugi de Jaume d'Urgell, qui viuria els seus vint anys de vida restants empresonat fins a morir el 1433 al castell de Xàtiva.
2. Garantir-se el suport de les elits de la Corona d'Aragó. El monarca ja tenia el suport d'una part de les elits (Centelles), que havia de compensar pel seu suport, però també va donar concessions que beneficiaven les elits polítiques en general, a la cerca del suport de la totalitat d'aquestes.
3. Fomentar la legitimació dinàstica amb cerimònies i mantenint el sistema polític de la Corona. Es mostrava a si mateix com un rei continuista, qui no canviava res essencial que

afectara o almenys molestara la societat que ara governava. Un exemple d'aquest intent de continuisme es va donar en les entrades reials a les principals ciutats de la Corona, com l'entrada a Barcelona, on el rei va imitar, fins i tot en la vestimenta, la primera entrada reial de Martí l'Humà.

El nou rei tractà de legitimar la seua dinastia amb concessions als estaments per un costat, i per un altre, assegurant als seus fills matrimonis importants amb els quals segellar aliances amb totes les monarquies peninsulars. El seu primogènit i futur rei es casaria amb Maria, infanta de Castella; Joan de Trastàmara es casaria amb Blanca, reina titular de Navarra; i dues de les seues filles, amb els hereus de Castella i Portugal, respectivament.

La mort del rei el 1416, només quatre anys després d'arribar al tron, li va impedir concloure la seua agenda política de legitimació, per la qual cosa seria el seu successor Alfons, conegut com el Magnànim, el que hauria de continuar aquesta agenda:

- Creació de la figura del mestre racional de València.
- Creació d'un arxiu reial diferenciat per al regne de València.
- Impuls definitiu de la Diputació del General (Generalitat).

Alfons el Magnànim (1416-1458) consolidarà l'agenda política prèvia mesclant-la amb les concessions als estaments de cada regne amb una agenda política intervencionista en l'àmbit institucional.

Tanmateix, el rei desenvoluparia mecanismes d'intervenció en el govern del regne, amb el nomenament del mestre racional, i dels municipis amb la *ceda* o la insaculació. Alfons el Magnànim va regnar durant un període de temps molt llarg (1416-1458), però en el qual les empreses militars van marcar gran part del ritme de la seua agenda política.

Conflictes peninsulars com una nova guerra amb Castella van afectar molt la Corona. El motiu principal d'aquest nou conflicte era la presència i la ingerència continuada dels germans del Magnànim (Joan, Enric i Pere), que pretenien intervenir en la política castellana, com a hereus dels títols i patrimonis dels seus pares (grans senyor feudals i segona branca de la família reial castellana). Per la importància que tenien eren coneguts com els infants d'Aragó i pretenien disputar el control del jove monarca castellà, Juan II, al seu privat Álvaro de Luna.

El conflicte no va consistir més que en unes poques batalles, ja que abans de la batalla més important en la qual s'anaven a conjuntar l'exèrcit de la Corona d'Aragó (liderat pel rei

Alfons, el rei de Navarra, Joan, Enric i Pere) contra l'exèrcit castellà, la reina Maria (dona d'Alfons i germana del rei de Castella) i Pere de Foix hi intervenen i forcen la signatura d'un tractat de pau, el tractat de Majano, 1430.

El segon fet més important del regnat seria l'expansió mediterrània. El 1420 començaria una empresa mediterrània cap a les illes de Sardenya i Sicília, per a afermar el control de la Corona sobre aquestes. Durant l'expedició entrà en contacte amb Joana II, reina de Nàpols, per a ser "adoptat" per la reina i ser designat com a hereu. Ho aconsegueix el 1421. El Magnànim tornaria a la Península el 1423, no sense abans atacar Marsella. Després de la marxa del Magnànim, la reina, pressionada pels angevins, concedeix Lluís III d'Anjou el títol d'hereu.

Això porta Alfons a encetar una nova aventura mediterrània el 1432. En els primers anys d'aquesta expedició morien la reina Joana II (1435) i Lluís III d'Anjou (1434), i heretaria el germà del darrer, Renat d'Anjou, la corona napolitana. El monarca passaria anys lluitant contra els angevins fins que l'any 1442 aconsegueix el tron napolità, després d'assetjar la ciutat de Nàpols durant sis mesos i aconseguir fer fugir Renat. Alfons mai tornaria a la Península des de 1430 i traslladaria la seua cort de manera permanent a Nàpols.

Alfons no tindria fills amb la reina Maria i els territoris de la Corona d'Aragó passarien al seu germà Joan. Nàpols, en canvi, passaria a Ferran I de Nàpols, fill del Magnànim amb Giraldirina Carlino.

A la mort del Magnànim, el seu germà Joan, rei de Navarra, va heretar el tron. El regnat de Joan II no va ser tan pacífic ni beneficiós per als territoris peninsulars de la Corona d'Aragó com el del seu germà gran. Es produiria una gran conflictivitat social a la Corona d'Aragó durant el seu regnat, especialment a Catalunya, on esclataria una guerra civil (1462-1472).

La mort del príncep de Viana, que era el valedor de les institucions catalanes i estava enfrontat al seu propi pare, va ser el detonant de la guerra civil catalana. La disputa es va donar pel control polític de l'infant Ferran, nou hereu al tron, entre la Generalitat i la monarquia. No obstant això, aquest fet va donar pas a l'enfrontament entre dos faccions que lluitaven pel poder municipal barceloní: la Busca i la Biga.

Les repercussions del conflicte havien arribat ja al territori valencià, amb la reactivació dels antics bàndols nobiliaris i la formació d'una facció partidària del primogènit reial (el príncep de Viana), que va ser aixafada després de la mort d'aquest, el 1461. Políticament, la ciutat no va obtenir cap benefici del conflicte (va concedir important subsidis, però no es va

convertir en capital de la Corona). Aquesta lluita va deixar els nuclis urbans com València molt afeblits, especialment econòmicament, i això encara es donaria amb més intensitat amb Ferran el Catòlic per la progressiva jerarquització i competència amb nuclis de més envergadura i importància.

3.5. Economia i societat al regne de València baixmedieval

L'agricultura valenciana

L'agricultura valenciana s'integra en els paisatges mediterranis i, per tant, està definida essencialment per la presència de la clàssica trilogia de cereals, vinya i olivera, base de l'alimentació de tot l'Occident medieval, i del pa, cada vegada a partir de millors grans, que concentra una gran part de les innovacions del moment. A més, no li quedava altra alternativa al camperol que dedicar la major part de la seua explotació als cereals d'hivern per tal de poder subsistir tot l'any. Aquests eren bàsicament el forment, l'ordi i l'espelta, també hi havia els cereals de primavera que bàsicament eren el panís, el mill i la dacsa. El cultiu d'aquests cereals era l'única manera de defugir els problemes derivats de les fluctuacions del mercat (que sobretot patia el blat) i de les possibles inclemències del temps, però també per a assolir les quotes més grans possibles d'autosuficiència.

Amb tot, el regne de València era deficitari de cereals i es va recórrer als mercats exteriors en diverses ocasions, sobretot a Sicília i a Castella. El dèficit frumentari (de blat) arribà a adquirir un caràcter estructural i amb les crisis del segle XIV l'abastiment dels centres urbans, i primer de tot el de la capital, València, esdevingué un problema quotidià per als governs municipals. La capital va intentar incrementar la seua intervenció econòmica, i també política, sobre el regne, dictant limitacions a l'exportació de cereals i imposant un control directe sobre la regió agrícola compresa entre el Palància i el Xúquer per a assegurar l'abastiment urbà.

A pesar de les prohibicions de l'islam, els ceps ja estaven força estesos durant el segle XIII. La colonització cristiana, lògicament, ampliarà la seua àrea de conreu, a causa d'uns hàbits alimentaris i d'unes pràctiques religioses que feien del vi un producte de primera necessitat. El paisatge agrari de les comarques valencianes es completava, a més, amb els conreus arboris clàssics de l'olivera, la figuera, la garrofera i l'ametler, els quals ocupaven

preferentment les àrees de secà i de l'interior, tot i que els trobem també associats als conreus d'horta del litoral.

La tradicional trilogia fou ben prompte superada per la difusió de nous conreus i dedicacions agropecuàries que, a pesar de demanar inversions i treballs més intensius, proporcionaven millors resultats. N'hi havia que ja comptaven amb una vella especialització musulmana, com són les plantes d'ús industrial (cànem, lli, grana, alquena), mentre que d'altres adquiriren una àmplia dimensió comercial ja que constituïen peces bàsiques del comerç internacional. Així, per exemple, la canyamel començaria a cultivar-se a gran escala a principi del segle XV, en una zona que va de Castelló a Gandia, la producció de la qual, elaborada als *trapijos*, era en bona part controlada pel capital florentí i l'alemany de la Grosse Ravensburger.

Fortes conseqüències a la llarga tingué també la introducció del cuc de seda i l'extensió dels arrossars. L'auge espectacular de la morera al segle XV s'observa sobretot a la Safor, la Ribera i la Costera, i en menor mesura a terres de l'Horta, la Plana o el Baix Segura. La producció de seda, com la del sucre, va atraure ben prompte l'atenció de l'Església i de la noblesa, que tractaren d'imposar-hi particions sobre un camperolat preferentment mudèjar. Pel que fa a l'arròs, la seua zona de conreu era àmplia, pràcticament tota la costa de marjals des de Vinaròs fins a Oriola. Tenia al seu favor l'alta productivitat, dues o tres vegades superior a la d'altres cereals, la creixent demanda nord-europea i la bona comercialització que trobava en el petit mercader, normalment autòcton i d'origen urbà. En contra tenia els greus inconvenients de prohibicions constants, escassament respectades, i les protestes de les viles per ser focus permanents d'infeccions i malalties.

Aquests trasbalsos, que provocaren canvis irreversibles en l'ecosistema i en la morfologia del paisatge, anaren acompanyats de notables sistematitzacions agràries, tot plegat afavorit per una política senyorial de desgravació fiscal i de préstecs de colonització. D'aquesta manera es pogué escometre la dessecació d'àmplies zones de marjal mitjançant l'obertura de séquies, una tasca que s'havia aturat a causa de les catàstrofes de mitjan segle XIV, especialment per la guerra amb Castella. Les noves superfícies d'irrigació, basades en un complexa infraestructura de presses, assuts, séquies i braçals, serien gestionades autònomament pels beneficiaris del reg en el camp circumdant de la ciutat de València — on un “Tribunal de les Aigües” dirimia els conflictes per la distribució de les tandes de reg— i per l'administració municipal a la resta de les hortes, encara que a les hortes-oasi del

sud, el dret de l'aigua era independent de la terra, raó per la qual calia comprar-lo als seus propietaris.

Tan important com el desenvolupament d'una agricultura comercial fou el de la ramaderia. L'abastiment urbà de productes carnis no va ser l'única raó del considerable augment de les petites ramaderies ovines o d'altres tipus, que en el medi físic valencià tenien escasses possibilitats de transhumància llarga. Les raons es troben en la gran expansió de la draperia urbana i rural valenciana del segle XV i, sobretot, en la creixent importància que assumeix la ciutat com a mercat internacional de la llana, per a l'elaboració pròpia o per a l'exportació exterior. La comarca més important pel que fa a l'activitat ramadera fou el Maestrat, centre d'atenció privilegiada dels mercaders exportadors italians des de final del segle XIV.

A pesar de la crisi que experimentà el sector i la comarca en les dècades centrals del segle XV, a les primeries del segle XVI continuava sent la principal zona ramadera del regne, vinculada al comerç llaner del mediterrani. L'increment de la ramaderia va anar acompanyat d'un augment dels closos i de les parcel·les tancades, cosa que contribuïa, d'altra banda, a la fragmentació extrema de la propietat i a la modificació del paisatge. D'un cap a l'altre del territori, els establiments de les principals viles insisteixen en el tancament de les parcel·les i no estalvien esforços per contenir el creixement del bestiar, rigorosament confinat als límits estrictes del que s'anomenen "bovalars", les àrees de pastura que cada municipi o senyoriu acotava per al seu propi confinament.

Manufactures

Els primers passos de la manufactura valenciana després de la conquesta es poden seguir a través del *Llibre del Repartiment*, on constatem l'arribada a la capital de nombrosos artesans que van rebre de Jaume I cases i obradors abans ocupats per artesans islàmics. Una certa agrupació per carrers d'immigrants amb afinitats professionals suggereix una probable continuïtat d'infraestructures. En qualsevol cas, la toponímia urbana medieval, de la qual queden alguns vestigis, constitueix un bon testimoni de la primerenca emergència dels oficis i de la tendència a concentrar-se per zones: la Bosseria, la Corretgeria, Tapineria, Velluters, Blanqueries...

Sens dubte, la més important de les manufactures era la tèxtil, pel nombre de tallers, especialitzacions i població ocupada. La primera draperia del dos-cents produïa teixits d'estopa i lli i de teles toques (fustanys) per a satisfer bàsicament una demanda de caràcter local i comarcal. Els teixits de qualitat venien de fora, de tallers francesos i occitans, de

Narbona, Carcassona o Flandes, per a ser venuts a la capital i al regne, o per a ser reexportats a Castella.

L'inici d'una indústria pròpia dels teixits té el mateix inici comú que la de tots els territoris de la Corona d'Aragó, cap a la fi del segle XIII i les primeries del XIV. Fins a aquest moment hi havia una dependència gairebé absoluta de teixits estrangers, occitans sobretot, per la manca d'una infraestructura autòctona capaç de satisfer la demanda interna de teles d'una certa qualitat. El conflicte amb França i les barreres comercials que se'n derivaren, com a mesures polítiques de pressió, havia d'accelerar la creació d'un sector tèxtil propi, emparat per la Corona i protegit amb mesures fiscals per les ciutats sota el control del patriciat burgès.

A un segle de la conquesta cristiana, València aconseguia formar part del selecte cercle de ciutats productores i exportadores de draps. La dependència de l'estranger era ja cosa del passat, i l'economia urbana s'expandia d'una manera sòlida i sostinguda.

La draperia autòctona s'exportava sobretot a Castella i Granada, que cap a les darreries del segle XIV es convertiren en els clients més importants dels anomenats «draps de la terra». Aquests draps arribaven fins al regne granadí per Almeria i Màlaga en naus, que retornaven amb or i seda en brut. Els teixits també eren portats a Mallorca, cruïlla del gran comerç internacional. Des d'ací, les teles eren reexportades cap al llevant mediterrani i el continent per mercaders de pas, sobretot venecians, que les solien comprar en tornar de Flandes en les seues galeres.

En els anys 1341 i 1342, en plena expansió tèxtil, quan eren moltes les persones que vivien de la draperia, la burgesia urbana comença a pressionar sobre la Corona per a aconseguir la instauració d'una política proteccionista, adduint que “se'n seguiria major profit a la ciutat si draps de França o Anglaterra no y eren aportats, e que les gents se vestissen dels draps de la terra”. A les corts de 1342, la capital del regne sol·licitarà avantatges per als forasters, “de qualque nació sien”, que hi vingueren per a dedicar-se a la indústria tèxtil, i proposarà el tancament de les fronteres als teixits de fora, com també la prohibició d'exportar llana i grana del regne, per a aconseguir un desenvolupament més gran de la draperia pròpia, via segura cap al progrés material. S'argumentava que la draperia constituïa la millor garantia de progrés: “Per experiència és vist que les ciutats e llochs on és acostumat de fer draps se són ennobleïts e enriqueïts e multiplicats de gents”.

De totes maneres, l'afany proteccionista és indicatiu de la consolidació ràpida de la draperia valenciana poques dècades després del seu inici. En efecte, la draperia prosseguí la seua marxa ascendent al llarg del segle XIV. Això es materialitzà en la introducció de noves modalitats en teles d'imitació, gràcies a la instal·lació, preferentment a la capital, d'artesans de més enllà dels Pirineus —“draps ab pintes de Carcassona, burells e frisons a la manera de Bruixella, draps de llana a la vervina”—, i la reglamentació del sector per a impedir frauds, garantir la qualitat de producte i prestigiar-lo a l'estranger. Al llarg de la segona meitat del tres-cents, a més, s'estendrà l'artesania tèxtil per tot el territori. Alzira, Gandia, Sant Mateu, Xàtiva o Oriola són els centres més importants, si fem cas de la documentació municipal i notarial que ens donen fe de l'abundància dels molins drapers i de les diverses etapes de confecció dels draps de la terra.

La gran afluència d'immigrants a la ciutat de València, procedents de dins i fora del regne, afavorí al llarg del segle XIV la diversificació i el desenvolupament de la producció manufacturera. Però l'expansió de l'activitat industrial i la creixent especialització laboral en l'interior de cada sector productiu no sols es beneficiava d'una mà d'obra abundant i de la introducció i difusió de noves tècniques, particularment en els molins drapers i en la confecció de teixits, sinó també de l'augment de la demanda, tant entre els grups privilegiats com entre les classes populars.

Al segle XV la indústria tèxtil i altres com la ceràmica, la del cuir o la metal·lúrgica no cessaren d'expandir-se, cosa que afavorí l'augment dels salaris dels treballadors i, paral·lelament, l'afluència massiva de població rural, exposada a dures formes d'explotació. El resultat inevitable serà la progressiva subdivisió dels oficis: uns de nova creació; d'altres, els més freqüents, de creixent diversificació, com els referits a les indústries del cuir (blanquers, aluders, assaonadors, pellissers, sabaters, calceters), del tèxtil (tintorers, teixidors, velluters, paraires) o metal·lúrgica (ballesters, beiners, daguers, espasers, ferrers, llancers).

A partir de 1450, la crisi dels mercats exteriors ajudà al desenvolupament espectacular de la indústria sedera, que tenia ja una sòlida tradició musulmana i d'artesans conversos. Des de 1475, la immigració massiva de seders genovesos i llombards i la incorporació de noves tècniques multiplicà el nombre de petites empreses i de telers dedicats a la fabricació de velluts, setins i *damascos* en un dels més clars exemples de reconversió industrial.

Però des de molt abans, des de principi de segle, ja s'havien assentat plenament les que serien les característiques de la indústria tèxtil, la més important de totes: un alt volum de

producció tant urbana, centrada a València, com dispersa i semirural (draps de la terra de Sant Mateu, Ontinyent, Cocentaina), de diferents tècniques contraposades per l'estructura de producció. Hi havia una hegemonia dels draps de qualitat mitjana-alta, de preus mòdics i de consum de masses, destinats tant als mercats locals com a l'exportació; una estricta reglamentació tècnica i de control de qualitat, amb escassos aspectes laborals i jeràrquics, plasmada en la proliferació abundant d'organitzacions gremials i d'ordinacions; un cicle productiu de tipus urbà que, a causa de la posició favorable que la ciutat tenia en l'abastiment de llanes —locals, aragoneses i castellaness—, colorants i alums italians i orientals, s'especialitzà en l'acabat de draps de fabricació externa destinats al comerç italià i mediterrani; hegemonia de les petites unitats de producció de tipus familiar i d'establiment urbà, controlades cada vegada més pels mercaders, és a dir, pel capital mercantil.

En efecte, la figura del mercader-empresari apareix arreu dominant un circuit de producció de múltiples combinacions: forma companyies mixtes amb petits artesans individuals, adquireix i aporta les primeres matèries, anticipa a mestres i oficials el capital necessari per a comprar les eines de treball i rep el producte acabat que ven al mercat o que comercialitza a l'exterior. Els mercaders-empresaris, com a senyors de la producció, creen amb els “mestres” artesans unes relacions de dependència i explotació que esclataran durant la revolta de les Germanies. D'aquesta manera, no sols la primitiva independència del taller artesà tendeix a esdevenir formal, ja que econòmicament depèn dels potents membres de l'“art” de la mercaderia, sinó que a més els gremis d'artesans, en conjunt, comencen a trobar-se en situació de dependència respecte del capital mercantil.

Mercats: València, eix comercial de la Mediterrània

Des de ben prompte, l'endemà mateix de la conquesta, el territori valencià s'evidencià com una excel·lent plataforma marítima d'enllaç amb altres zones de la Mediterrània occidental. Però la importància del regne de València, particularment de la capital, no rau solament en el fet d'habilitar als mercaders catalans bases estratègiques per a continuar l'expansió, sinó perquè també es constituí com un centre productor i distribuïdor de mercaderies que circulaven per un món europeu i mediterrani cada vegada més integrat.

D'aquesta manera, ja a les primeries del segle XIV hi ha a València una nodrida colònia d'estrangers, italians i sobretot occitans. Es tractava de companyies mercantils de tipus familiar, un membre de les quals s'establí provisionalment a la capital del regne per a col·locar més fàcilment les seues mercaderies —teixits bàsicament— i contractar *in situ* carregament amb destinacions als ports occitans. Amb tot, també podem discernir

l'emergència d'una classe mercantil autòctona, tot i que alguns pertanyen a famílies foranes naturalitzades, com els Esteve de Llemotges (del Limoges francès) o els Guindoni (italians). Així, mercaders, embarcacions i mercaderies es documenten al Magrib i Granada ja a la primera meitat del tres-cents, però també amb els punts que servien d'enllaç en la cadena d'intercanvis mercantils, com ara Tortosa, Sicília, Sardenya, Sevilla i, sobretot, Mallorca.

El crèdit

Tot això moltes vegades es finançava amb crèdits. Pràcticament fins a la meitat del segle XIV la circulació de capitals s'havia limitat a les formes de préstec usurari en mans dels jueus, ja que aquesta pràctica estava absolutament prohibida als cristians. Jaume I, el 1241, havia fixat per a tota la Corona l'interès dels préstecs en el 20 %, o quatre diners per lliura. S'imposava, per a la societat cristiana majoritària, trobar fórmules que eludiren la condemna eclesiàstica i la prohibició legal per tal d'entrar així en aquest àmbit de guanys formidables. I aquesta fou el censal, el qual s'apartava de l'esfera del préstec i simulava la forma d'una transacció de compravenda, en la qual el prestatari venia al prestador el dret a percebre uns rèdits periòdics, el preu dels quals consistia en el capital prestat.

La constitució del censal prenia, doncs, la forma d'un contracte de compravenda o "carregament", efectuat davant notari públic, en el qual el "venedor" (el prestatari) venia al comprador (el creador) el dret a percebre periòdicament una "pensió" (el rèdit o censal) per un "preu" determinat (el capital prestat); el tipus d'interès, el "for", que expressa la relació entre pensió i preu, molt poques vegades s'indica al carregament.

El contracte es mantenia en vigor indefinidament fins que el deutor o els seus hereus restituïren el capital prestat, sense que el creador, o els successius titulars del préstec, hi pogueren forçar-lo. La dissolució del censal, per tant, era potestativa per al deutor, el qual podia extingir la pensió tornant-la a adquirir al mateix preu que l'havia venut. Així, el "quitament" o "lluïció", adoptava novament la forma jurídica d'una compravenda, que reproduïa exactament a la inversa els termes del carregament.

D'altra banda, tot i que el censal es mantenia normalment inalterable durant el seu període de vigència, els seus termes podien ser modificats de comú acord entre les parts. A més, el censal no sempre romania vinculat als seus actors originals o als seus descendents, sinó que podia ser cedit o transmès a tercers, la qual cosa conferia més complexitat i dinamisme al mercat del crèdit. És a dir, es generava, a més, d'aquesta forma un mercat del crèdit de segona mà; molt paregut als mercats de segona mà d'hipoteques que hi havia i hi ha a

occident actualment i que van provocar el 2008 als Estats Units la crisi financera que es va convertir en una crisi global els anys següents.

Però no sols fou la classe mercantil la beneficiària de l'auge del comerç. Sectors molts amplis de la societat participaren amb el seu capital en les empreses marítimes, sobretot gràcies a la comanda. Es tractava d'un contracte mitjançant el qual notaris, artesans, juristes, o fins i tot nobles i vídues benestants, confiaven una suma en metàl·lic o un carregament al mercader que anara a fer un viatge de negocis, a canvi de cedir a aquest un quart dels beneficis que la dita inversió produïra.

Al mateix temps anaren desenvolupant-se unes sòlides relacions financeres amb tot el Mediterrani occidental gràcies al naixement de la banca, que va tenir l'origen en l'activitat dels canvistes. Aquests es dedicaven a canviar les diferents monedes que circulaven per la seua "taula", i establien la paritat entre aquestes. Però prompte admeteren també capitals en depòsit, cosa que els va permetre especular amb aquestes sumes i dedicar-les al crèdit, al comerç i a altres activitats. Així sorgiren les primeres banques privades locals, bàsiques tan per a l'acumulació del capital necessari per al comerç com per a la seua circulació, sobretot a través de "dites" o de transferències entre els diversos bancs.

Comerç

Per terra, el comerç amb Castella era vital per al proveïment de cereals i de carn del regne especialment amb llocs mercantils com Conca. Però era el mar la ruta més important, per la freqüència i la qualitat dels productes transportats. Cotlliure, port del Rosselló, era el camí més ràpid per a penetrar, ara a llocs d'animals, cap a terres llenguadocianes, flamenques i normandes, on mercaders de diverses viles del regne —Dénia, Morvedre, Alzira, Xàtiva, Gandia, València— adquiriren draps —els anomenats "draps de França"— per a la seua venda ulterior als mercats locals, tot i que una part substancial de la mercaderia es tornava a exportar a Castella des de la capital.

La base fonamental de les exportacions valencianes eren les matèries primeres i els aliments. La llana de les comarques septentrionals, on la ramaderia ovina experimentà una forta embranzida, eixia mitjançant les adquisicions preferents dels mercaders italians que disposaven de factors propis tot l'any. Arròs, grana i fruits secs, oli i cera figuren també com a exportacions habituals durant el segle XIV. Entre les manufactures, n'hi ha dues de tradició musulmana que continuaran després de la conquesta, amb una producció orientada

tant al consum propi com a l'exportació en mans autòctones i alienes: ens referim al paper de Xàtiva i a la ceràmica de qualitat de Manises i Paterna.

Les vies de desenvolupament comercial trobaren a les acaballes del segle XIV i a principi del XV tota una sèrie de factors favorables que, comptat i debatut, permeteren l'ascens i la posició privilegiada de València en el gran tràfic internacional. Les novetats més importants eren, per una part, aquelles de naturalesa interna que representava el desenvolupament de l'agricultura comercial i, per altra, les derivades de fenòmens que afectaven tota la Mediterrània occidental: els reajustaments dels intercanvis produïts per l'avanç turc; la decadència catalana i, en la mateixa mesura, la mallorquina, i els enfrontaments entre les ciutats mercantils (Gènova, Venècia, Barcelona, etc.).

Durant les primeres dècades del segle XV la potència dels mercaders autòctons és encara molt dèbil, i les millors oportunitats beneficien els agents econòmics estrangers, com ara la companyia Datini de Florència, que aconsegueix beneficis impressionants. Això no impedeix que apareguen certes novetats. Una és la introducció en la ruta de les espècies, cap a Damasc-Beirut-Alexandria, i l'altra el comerç d'esclaus, d'origen caucàsic i nord-africà, que trobà en el mercat valencià una demanda de mà d'obra barata.

El comerç amb les costes de Berberia fou facilitat per la intervenció dels mudèjars i els jueus valencians —convertos des de 1391—, els quals tenien lligams familiars i una vella tradició de contactes que es remuntaven al temps anterior a la conquesta. Or, cuirs, grana i productes africans componen un intens tràfic de petits traginers i negocis reduïts, realitzats de vegades en viatges particulars, en els quals es mesclen operacions mercantils i assumptes privats o, fins i tot, visites religioses o instructives. Inevitablement, la ruta nord-africana es vincula a la granadina, més freqüentada per un grup heterogeni de viatgers ocasionals, mercaders professionals, especialistes en el rescat de captius cristians i factors de veritables llinatges mercantils de la moreria de València, com són els Bellví, els Xupió i els Ripoll, el radi d'acció dels quals sobrepassa àmpliament l'àmbit granadí o magribí perquè formen part de la privilegiada aristocràcia dels negocis, bàsicament cristiana, d'interessos peninsulars i mediterranis.

Tanmateix, el futur es trobava al sud i a l'altra banda de l'estret de Gibraltar, a mesura que els mercaders italians consoliden posicions a Sevilla, Cadis, Xerès, Lisboa i Porto com a plataforma d'irradiació d'un Atlàntic en plena expansió. L'originalitat del circuit valencià residia en el fet que, per primera vegada, els agents comercials i les naus d'aquestes llargues línies trobaven en les escales ibèriques de València fins a Almeria mercats de productes

variadíssims, generalment de poc cost i gran volum, i alguns d'alternatius dels tradicionals subministraments de llevant, cada vegada en més dificultats de tramesa: sucre, arròs, esclaus, grana, fil de seda i safrà per a l'anada, i draps de luxe, cereals i llana a la tornada.

A poc a poc, però, els tradicionals mercats mediterranis s'esgoten, fins a entrar en un autèntic estancament a final de segle. La demanda nord-africana pràcticament ha desaparegut. La pressió militar castellana sobre Granada i, posteriorment, sobre els regnes magribins acaba amb un dels mercats tradicionals de tot el comerç català. Final violent i forçat al qual la mateixa societat civil valenciana dona suport, ja que finança tant l'empresa granadina com la invasió de la costa magribí.

Els canvis quantitius van ser acompanyats també d'un salt qualitatiu remarcable, com és l'aparició d'una sèrie de tècniques financeres i empresarials que superarien els mètodes mercantils practicats fins aleshores. En aquest període, que abraçaria les dècades finals del XIV i les inicials del XV, es consolidà al regne de València la utilització de les tècniques que dècades abans havien aparegut a les ciutats del nord d'Itàlia. Sens dubte, l'assentament de colònies de comerciants llombards, genovesos i sobretot toscans, més l'interès internacional que passà a tenir el mercat valencià, fou un fet clau en la difusió de les noves modalitats de contractes d'assegurança marítima o de companyies mercantils, o en l'ampli ús de lletres de canvi o mètodes comptables més avançats.

Però els protagonistes d'aquest enlairament mercantil, els comerciants locals, només podien adoptar certes innovacions dins un marc cultural atàvic que es resistia a una modificació estructural del negoci i del sector. La documentació notarial dona compte de l'existència d'una empresa mercantil petita en dimensions, personal i finançament, habituada a una existència breu, relacionada amb el negoci puntual o anual i protegida per l'àmbit familiar. Les operacions es limitaven a aquelles activitats més comunes de beneficis segurs, com el comerç de draps, la llana o el blat, per estar protegides pel poder públic municipal o per la demanda externa. Hi havia una por clara al risc, siga per part del mercader-viatger, que no s'habitua a fixar sucursals estables en l'estranger, siga per part del ciutadà que no solia invertir —com succeïa a Barcelona o Florència— capitals en les empreses mercantils, o siga encara per part del mercader-empresari, que mai no es decidí a fer les inversions necessàries en l'àmbit de la producció.

El mercader prototip valencià, tot i les excepcions, gaudí de les condicions proporcionades pels mercats europeus mentre el sistema li ho permeté, i se situà a remolc dels canvis experimentats pel sistema internacional d'intercanvis. Potser per això, l'empresa mercantil,

un dels mecanismes més evidents d'enriquiment contemporani, fou drenant, alhora que proporcionava sucosos beneficis, fora del sector mercantil part dels recursos invertits. Només així s'explica que en el termini d'una o dues generacions una família mercantil abandonara els negocis marítims i, després d'adoptar la condició ciutadana i exercir la funció política, passara a modificar l'estructura del seu patrimoni: mercaderies per censals, viatges per reunions del Consell, tendes per cases o vaixells per terres. El mercader s'havia convertit en un ciutadà.

Models familiars

Per a comprendre millor l'organització del treball ens és imprescindible establir les pautes bàsiques de funcionament del model familiar valencià. Al cap i a la fi la família es presenta a ulls de l'historiador com un grup de treball o unitat de producció, amb funcions que van des de l'estructuració de les relacions de parentiu fins a la incorporació dels fills al mercat de treball, passant per la tasca que exerceix com a mitjà d'acumulació de capital, mecanisme de transmissió de la propietat i sistema de control social.

Tot matrimoni és el resultat de llargues negociacions i d'unes estratègies que diferencien els ideals domèstics d'artesans i patricis. En el centre d'aquest afer no se situa l'amor sinó el dot. Pel que fa als artesans i menestrals, veiem que l'èxit de tot nou matrimoni rau en l'entesa econòmica de la parella sobre la base d'un patrimoni comú, constituït pel dot que hi aportava l'esposa i l'augment, "creix" o *donatio propter nuptias*, ofert pel marit i que equivalia a la meitat del dot. Entre els nobles i cavallers, l'exclusió de les filles de l'herència paterna donà al dot el valor d'anticipació de la legítima, i això anà acompanyat paradoxalment de la pèrdua de preeminència de la dona en el grup familiar originari i en el nou agregat domèstic.

I és que el model nobiliari s'estructurava entorn de la noció de llinatge: la casa paterna constitueix la representació del grup de parentiu agnàtic, conjunt dels membres d'una família que agrupa parents, amics i valedors, inspirada per un ideal severament masculí. Els fills barons es reparteixen l'herència, mentre que les dones ixen del grup domèstic originari amb el dot, entren en el nou grup pel matrimoni o retornen al llinatge primigeni per viduïtat. Encara que la divisió de l'herència fora gairebé universalment practicada, sobretot quan hi havia fills mascles, la casa central o alberg anava invariablement a un sol fill, generalment el primogènit, i si no era possible, als nets o als nebots. Al capdavant, una pràctica absolutament distinta de la dels medis artesans, en què la separació topogràfica i

física era el resultat de la immigració urbana, del creixen nombre d'oficis i, sobretot, de la mobilitat laboral assenyalada adés.

Des d'aquesta perspectiva s'entén que, entre les classes subalternes, el reforçament del vincle conjugal es contemplava com l'única alternativa per a reeixir en les delicades conjuntures econòmiques contemporànies, allà on les dones acompleixen un paper fonamental. A pesar de les limitacions legals, les veiem acompanyant els marits en múltiples operacions de compravenda; pel seu propi compte venen propietats immobiliàries o la producció dels obradors; signen companyies amb l'espòs; participen en carregaments de censals o en el crèdit a interès, si són jueves, o s'afermen com a dida, en casos particulars del patriciat o en els hospitals urbans. No oblidem les conseqüències demogràfiques d'aquest ofici bastant estès: mentre limitava la natalitat de les famílies d'artesans, permetia fer més freqüents els embarassos entre les dones dels ciutadans honrats i cavallers, la qual cosa donava lloc a agregats domèstics més nombrosos que els restringits grups artesanals, i amb una progenitura criada i educada en el si dels albergs del llinatge.

Darrere del treball artesà femení hi havia un objectiu: aconseguir entrades complementàries per tal d'arribar a l'autosuficiència de la petita empresa artesana sotmesa a una forta pressió fiscal, estatal o municipal, i que ha de generar els excedents destinats a l'alimentació, el vestit i el manteniment de l'obrador. La confiança dels marits, però, descansa sobretot en el reconeixement generalitzat d'hereves universals, encara que usufructuant els béns per compte dels fills menors d'edat. A la inversa, també les dones refermaven els lligams del nucli domèstic quan nomenaven els seus companys hereus, marmessors i usufructuaris dels béns en noms dels fills que no han atès la majoria d'edat ni el matrimoni.

En els medis artesans els fills i les filles solien deixar la llar per a aprendre un ofici, sovint materialitzat a través d'un contracte "d'afermament", sota el qual s'amagaven moltes situacions que distaven força de qualsevol forma d'aprenentatge, ja que més aviat es convertien en criats per a tot i amb retribucions irrisòries. No ens hauria d'estranyar, doncs, el continu canvi de feina o la fugida, és a dir, una acusada inestabilitat laboral. Més que en els xics, la tramesa de les filles significava desprendre's d'un component "improductiu" i, sobretot, la via alternativa per a les artesanes pobres de procurar-se un dot, sense el qual no podrien accedir al matrimoni. Cal tenir present que es tracta d'un fenomen europeu, sense particularitats religioses, urbanes o rurals, determinat per la fragilitat del treball, sotmès a les desestabilitzacions periòdiques, als guanys aleatoris i als imprevisibles cicles domèstics, tan

estretament dependents de la desaparició d'un pare o una mare: pobres, orfes o òrfenes, són a la tardor medieval, carn d'afermament.

La fi de l'afermament situava els xicots, entre els 16 i els 19 anys, allà on es trobarien les companyes d'edat semblant, aquelles que han completat el llarg temps de criades, però amb un dot a les mans (això és el resultat de la suma del període de servei més els anys que tenien quan l'afermament, però que en qualsevol cas aproxima les dones als 18 o 20 anys).

Amb tot, aquests anys de servei, transcorreguts lluny de la família, reforçaven el sentiment d'independència econòmica i el desig de crear una llar pròpia. I és possible que la ruptura dels lligams familiars i l'hostilitat permanent contra els "pares cruels" contribuïren a reforçar els nous vincles conjugals creats amb el matrimoni després del període de servei domèstic, de manera que s'afeblien els pocs lligams que restaven amb la família d'origen.

Entrant més a fons en la família camperola, l'estructura de la propietat i l'organització de les explotacions, hem de destacar que l'organització de la societat rural i la constitució de les comunitats camperoles van estar condicionades per les formes en què s'havia produït la conquesta i la posterior repoblació cristiana. L'assentament dels nous colons i el repartiment de les terres ocupades s'efectuà per mitjà d'establiments individuals, com els que recull el *Llibre del Repartiment*, o col·lectius, per mitjà de les cartes de població, que esdevenien al mateix temps l'instrument regulador de les relacions entre el senyor i la comunitat establida.

El poblament agrupat i el parcel·lari fragmentat i dispers, formes característiques del paisatge rural valencià, es corresponien amb una estructura familiar dominada per la cèl·lula conjugual, per bé que no eren estranys els grups més amplis, integrats per membres de diverses generacions. En una societat regida per un sistema d'herència divisible i majoritàriament igualitari entre els fills mascles, les estratègies familiars dels camperols tendien a mantenir l'equilibri entre l'extensió de l'explotació i la dimensió del grup domèstic (pel joc de la mortalitat infantil elevada i, sobretot, les migracions permanents). El grup familiar es basava en una profunda identificació amb la terra patrimonial, transmesa internament a la mort del pare o fins i tot abans, en el moment de contraure matrimoni els fills. El matrimoni, d'altra banda, representava l'aparició d'una cèl·lula econòmica independent, que unia al dot de l'esposa —generalment en metàl·lic, més l'aixovar de la casa— l'aportació de béns immobles per part del marit. No obstant això, per damunt de l'estricta "conjugalitat", que la documentació fiscal consagra en atribuir responsabilitats tributàries pròpies al nou "foc", cal veure una cobertura més extensa de l'acció familiar, que

es reflectia en el suport dels pares a la nova empresa i fins i tot en la cohabitació en una mateixa casa o en la integració de les respectives parcel·les en una mateixa explotació.

Tanmateix, no totes les explotacions familiars aconseguien assegurar la seua pròpia autonomia. De fet, al llindar del segle XV observem com l'estructura de la propietat bastida en temps de Jaume I, consistent en la creació d'un nombrós i estable sector de camperols propietaris, dotats de suficient terra per tal de garantir-ne la permanència, i així impedir la marxa d'un territori on cada poblador era imprescindible, es diluïa a poc a poc fins a la composició d'un nou ordre parcel·lari. La mitjana de la grandària de les explotacions concedides en la primera repoblació, avaluada en unes 9 ha, a poc a poc va esvaint-se, tant per les múltiples divisions subsegüents a les herències com per la pressió dels mecanismes del mercat de la terra. La intensitat i el ritme de les divisions acreixia a les zones de més productivitat i era inferior al secà i a les comarques de menys recursos hídrics. A molts indrets de les comarques valencianes gran part de les explotacions durant la segona meitat del segle XV no arribaven a les 2,5 ha, quantia que encara disminuïa entre el camperolat islàmic. Aquesta petitesa obstruïa l'aprofitament intens del sòl i generava problemes de caràcter tècnic: l'aladre arribava amb dificultats als angles del camp, si no era a risc que el animals de tir penetraren en les propietats laterals o envairen séquies i camins.

A l'atomització de la terra, més profunda a les terres centrals productives de regadiu que a les terres perifèriques, s'afegia un altre factor que afectava els rendiments, com és la dispersió de les parcel·les d'una mateixa explotació, a distàncies sovint quilomètriques i de vegades en termes i senyorijs diferents. Irremediablement es perdia gran quantitat de temps a l'hora dels desplaçaments per tal d'atendre la totalitat de les peces d'aquest autèntic mosaic.

Sobre el camperol, doncs, descansava tota la responsabilitat de la gestió de la seua explotació. A ningú més que a ell incumbia l'elecció dels cultius, encara que de vegades havia de respectar pautes consuetudinàries i col·lectives. Era, en efecte, el responsable de la direcció de la "petita empresa" agrària, amb competències concernents a inversions, préstecs, comercialització dels excedents i ritme de pagaments de les rendes dominicals, comunitàries i eclesiàstiques. El futur de la "casa" depenia de les seues decisions transcendents a l'hora de negociar l'enllaç de la progenitura i, sobretot, en el moment de procedir al repartiment de l'herència.

Cloenda

Amb tot el que hem exposat anteriorment, confiem a haver desterrat la idea canònica d'un País Valencià medieval absolutament fosc, on el treball servia únicament per a la subsistència personal i on el poble restava inerme davant els abusos dels nobles eclesiàstics i laics. Aspirem, en canvi, a haver contribuït a prendre consciència de dins l'enorme complexitat i heterogeneïtat de la societat i l'economia medieval. Al regne de València medieval hi va haver una societat que va conèixer molts moments pròspers amb els seus avanços i retrocessos; una societat que va conèixer el mercat lliure determinat per l'oferta i la demanda amb les seues ingerències com passa també avui en dia; les operacions mercantils i financeres complexes amb mercats de segona mà de segurs i crèdits més complexos encara; la mobilitat social ascendent i descendent; el comerç de mercaderies de luxe i de gran tonatge a llarga distància sobretot per via marítima.

En definitiva, esperem haver pogut mostrar una societat més oberta del que s'ensenyava encara avui en l'Educació Secundària amb una economia i un sistema social obert, dinàmic i que cercava contínuament l'adaptació als canvis que s'anaven produint en cada moment; és a dir, un País Valencià que patia endarreriments en diferents aspectes però que també es va situar al capdavant de l'Occident europeu en molts moments i àmbits.